

TEREZIŇSKĚ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

50

2022

Z NOVÝCH AKVIZIC
SBÍRKOVÉHO ODDĚLENÍ
PAMÁTNÍKU TEREZÍN V ROCE
2021

Na podzim roku 2020 zakoupil Památník Terezín soubor deseti výtvarných děl Otty Ungara z let 1942–1944 vytvořených v terezínském ghettu. Jedná se o kvaše, akvarely a kresby, které většinou zachycují pohledy na různé terezínské objekty. V průběhu roku 2021 byla všechna nově získaná díla restaurována a odborně zpracována ve sbírkové evidenci.

Otto Ungar se narodil 27. listopadu 1901 v Husovicích (dnes součást Brna) jako nejmladší ze tří dětí skladníka Bernarda Ungara a jeho manželky Johanny. Po maturitě na reálce studoval v letech 1921–1926 na Akademii výtvarných umění v Praze. V roce 1927 nastoupil jako profesor kreslení a deskriptivní geometrie na Spolkovém židovském reformním reálném gymnáziu v Brně, kde působil až do uzavření školy v roce 1941. V lednu 1932 se oženil s Elfriede (Frídou) Zwickerovou (1904–1985). Jeho malířská tvorba byla v meziválečném období známa hlavně úzkému okruhu jeho přátel a odborníků.

Do Terezína byl Otto Ungar deportován s manželkou a dcerou Zuzanou

(1935–2004) dne 28. ledna 1942 transportem U z Brna. V ghettu pracoval v kreslírně Technické kanceláře. Jeho temné akvarely a kvaše z neoficiální tvorby výstižně zachycují tísnivou atmosféru ghetta a tragické osudy terezínských vězňů. V Terezíně také vytvořil řadu kresebných studií a portrétů. Spolu s dalšími čtyřmi terezínskými malíři, kteří ve svých expresivních dílech tajně zachycovali skutečný život v ghettu, byl Ungar 17. července 1944 zatčen, obviněn z „propagandy hrůzy“ a předán i se ženou a dcerou do policejní věznice v terezínské Malé pevnosti. Na podzim byla celá rodina odtransportována do Osvětimi. Otto byl 3. října 1944 deportován do koncentračního tábora Auschwitz I, Frída se Zuzanou byly o dva týdny později převezeny do tábora Auschwitz II - Birkenau. V lednu 1945 byl Otto Ungar přesunut z Osvětimi do koncentračního tábora Groß-Rosen a odtud v únoru do koncentračního tábora Buchenwald. Zde se dožil osvobození, ale 25. července 1945 zemřel na tuberkulózu v sanatoriu v Blankenhainu u Výmaru. Jeho manželka a dcera věznění v Osvětimi přežily.

Tomáš Raichl, Památník Terezín

Otto Ungar, Myslivecká kasárna, 1942–1944. Památník Terežín, inv. č. PT 14819.

Otto Ungar, Noc v ghettu, 1943. Památník Terezín, inv. č. PT 14820.

Otto Ungar, Badhausgasse (Q 3), 1942–1944. Památník Terežín, inv. č. PT 14821.

Otto Ungar, Dvůr Kavalírky, 1942–1944. Památník Terežín, inv. č. PT 14822.

TEREZIŇSKĚ LISTY 50

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Terežín, 2022

ISBN 978-80-88052-31-9

OBSAH

Padesát let Terezínských listů

Marek Poloncarz

(9)

Konference „Terezínské ghetto
a policejní věznice Terezín
v represivním systému okupační moci (1940–1945)“

Ivana Rapavá

(11)

Příspěvky z konference

Koncepce nových expozic Muzea ghetta

Vojtěch Blodig

(15)

Příběh Alice Morawetz a Elsy Oliven

Lucie Němečková

(22)

Doklady Hospodářského oddělení židovské administrativy
jako pramen ke každodennosti ghetta Terezín

Tomáš Fedorovič

(38)

MUDr. Karel Raška v Terezíně

Radana Rutová

(51)

Role svědectví jako důkazního prostředku
v trestněprávním vyrovnání s nacistickými zločinci
v Terezíně 1945–2001

Vojtěch Kyncl

(70)

Recenze a zprávy

Recenze: Anna Hájková, *The Last Ghetto.*

An Everyday History of Theresienstadt

Tomáš Fedorovič

(91)

Chronologický přehled o činnosti Památníku Terezín v roce 2021

Dagmar Holzhammerová

(109)

PADESÁT LET TEREZÍNSKÝCH LISTŮ

Zdá se to neuvěřitelné, ale od okamžiku, kdy jsme Terezínským listům gratulovali ke čtyřicetinám, uplynulo již dalších dlouhých deset let. Dnes, o dekádu starší, slaví velké kulatiny – půl století, což představuje dobrý důvod k zamyšlení nad jejich významem a smyslem, a jistě také důvod k oslavám.

Minulé desetiletí nebylo z hlediska obsahu a formy pro Terezínské listy nijak revoluční ani zásadní. Redakce mohla plynule pokračovat v trendech nastolených v devadesátých letech a v první dekádě nového milénia. Možná jen o něco více se v tematickém spektru objevovaly příspěvky, které přesahovaly problémový okruh policejní věznic v Malé pevnosti, terezínského ghetta a koncentračního tábora v Litoměřicích a týkaly se širšího kontextu druhé světové války, nacistického represivního aparátu a holokaustu.

„Terezínky“ si za léta existence zajistily poměrně stabilní autorské zázemí, ale neúprosné střídání generací nedovoluje žádné ustrnutí. Sborník přišel o mnohé renomované autory z řad českých a zahraničních vědců. Se smutkem jsme se v posledních deseti letech museli rozloučit s několika významnými osobnostmi, jakými bez pochyby byli Mečislav Borák, Alena Hájková, Miroslav Kryl, Ctibor Nečas, Ivo Pejčoch, Czesław Rajca či Milan Václavek. Na druhé straně se objevily nové tváře, které si postupně vybudovaly postavení pravidelných příspěvatelů. Život bohužel přinesl rovněž další smutné události. Navždy nás opustil strůjce moderní koncepce Památníku Terezín, jeho dlouholetý ředitel Jan Munk, který se svou aktivitou zasadil o další rozvoj sborníku.

Terezínské listy se musely vyrovnat s mnoha problémy a nástrahami současného trhu odborných časopisů. Za velký úspěch je třeba považovat fakt, že bez zásadního dopadu na kvalitu článků přežily v rostoucí konkurenci recenzovaných časopisů. Přizpůsobily se také moderní době a svůj obsah začaly nabízet čtenářům nejen v tištěné formě, ale také na webových stránkách Památníku Terezín. Díky tomu se zájemci mohli seznámit rovněž s obsahem již zcela vyprodaných čísel.

Nečekaný a těžký úder veškeré činnosti Památníku zasadila epidemie nemoci covid-19 a s tím související opakované lockdowny. Tehdy skutečně snad nikdo nevěděl, co bude dál, a z ekonomických důvodů se zcela vážně hovořilo o bytí či nebytí. Nakonec „Terezínky“ i tuto krizi po jednoleté odmlce překonaly vydáním dvojčísla 2020–2021.

Sborník se nevydává „sám“. Jeho příprava vyžaduje úsilí a úzkou kooperaci mnoha lidí. Proto velké díky patří všem, kdo se od šedesátých let po dnešní den zasloužili o vznik a vydávání Terezínských listů, tedy ředitelům Památníku Terezín a dalším pracovníkům této instituce, redaktorům, kteří jednotlivá čísla připravovali zpravidla souběžně se svou základní pracovní činností, vydavatelům a samozřejmě autorům publikovaných textů.

Většinu z nich jsme jmenovali nyní nebo před deseti lety, proto si teď dovolíme už jen jednu osobní zmínku. Zvláštní poděkování patří Miroslavě Langhamerové, která po letech neúnavného hledání nových autorů a urputného boje za vysokou odbornou úroveň a jazykovou čistotu článků před nedávnem předala pomyslné žezlo redaktorky Tomáši Raichlovi.

Nakonec se sluší a patří poděkovat všem čtenářům, bez nichž by celé toto úsilí postrádalo veškerý smysl.

Půl století existence je důkazem potřeby a životaschopnosti Tereziánských listů a zároveň závazkem do budoucna. Popřejme jim proto, aby své poslání mohly plnit v duchu nejlepších dosavadních tradic ještě alespoň dalších padesát let.

Marek Poloncarz, Státní oblastní archiv v Litoměřicích

KONFERENCE „TEREZÍNSKÉ GHETTO A POLICEJNÍ VĚZNICE TEREZÍN V REPRESIVNÍM SYSTÉMU OKUPAČNÍ MOCI (1940–1945)“

Ivana Rapavá, Památník Terezín

Na podzim roku 2021 uspořádal Památník Terezín u příležitosti 80. výročí zřízení židovského ghetta v Terezíně množství vzpomínkových akcí. Jednou z nich byla mezinárodní vědecká konference „Terezínské ghetto a policejní věznice Terezín v represivním systému okupační moci (1940–1945)“, která se uskutečnila ve dnech 1. – 2. listopadu 2021. Jen o několik dní později následovalo setkání bývalých vězňů terezínského ghetta, jejich rodinných příslušníků a dalších vzácných hostů v budově Muzea ghetta v Terezíně. Dne 24. listopadu, tedy přesně osmdesát let od příchodu prvního transportu do nově vznikajícího ghetta, se uskutečnil tzv. Pochod živých. Z nádraží v Bohušovicích nad Ohří, kam od listopadu 1941 přijížděly transporty Židů, se průvod několika set účastníků se zapálenými svíčkami vydal symbolicky k pamětní desce umístěné u bývalé vlečky v Terezíně. Tyto i další vzpomínkové a odborné akce si kladly za cíl historii Terezína připomenout, prohloubit naše poznatky, ale také vzbudit zájem o danou problematiku. Se stejným záměrem byl v předchozím roce 2020 plánován pracovní seminář k 80. výročí vzniku policejní věznice v Malé pevnosti Terezín. Jeho konání znemožnila v tu dobu probíhající pandemie nemoci covid-19. Výše zmíněná listopadová konference se tak nakonec stala příležitostí obě témata provázat a zasadit do širších souvislostí.

Přestože byla vědecká konference tematicky relativně úzce vymezena, program jednání byl nakonec poměrně široký a různorodý. Stejně tak množství odborných institucí, jejichž zástupci se jednání aktivně či pasivně účastnili. Významné zastoupení měly vedle Památníku Terezín (PT) zejména Ústav pro studium totalitních režimů a Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války (CDMP). Jednání se dále zúčastnili kolegyně a kolegové ze Státního oblastního archivu v Litoměřicích, Národního archivu, Vojenského historického ústavu, Historického ústavu Akademie věd ČR (HÚ AV ČR), Židovského muzea v Praze (ŽMP), Institutu Terezínského iniciativy, Severočeského muzea v Liberci, Institutu pro sociální a ekonomické analýzy (ISEA) a také vyučující a studenti Technické univerzity v Liberci a Farmaceutické fakulty UK v Hradci Králové (FaF UK). Zahraničí reprezentovaly kolegyně z Muzea Stutthof w Sztutowie a z Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Vědecká konference se konala pod záštitou ředitele Památníku Terezín Jana Roubínka, který účastníky konference přivítal a pronesl úvodní slovo. Na něj navázala Ivana Rapavá krátkou prezentací, v níž se pokusila zhodnotit dosavadní výzkumnou činnost Památníku Terezín, její výsledky a záměry v nejbližší budoucnosti. Za stěžejní označila proces digitalizace a rozšiřování jednotné databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, která v současnosti sdružuje data ze třinácti

jednotlivých databází a obsahuje více než 257 000 záznamů. Méně známé okolnosti vzniku a historie policejní věznice Terezín v prvním roce její existence představila Miroslava Langhamerová (PT). Tomáš Gol (PT) prezentoval a množstvím obrazového materiálu dokumentoval typy uniforem a jejich součástí, které oblékali dozorcí terezínské věznice, členové strážní jednotky a protektorátní četníci. Pracovníci Ústavu pro studium totalitních režimů zhodnotili stav, perspektivy a úskalí výzkumných projektů, jimiž se v současnosti zabývají. Jan Vajskebr nás společně s Janem Zumrem seznámili s dosavadními výsledky zkoumání problematiky tajné státní policie nacistického Německa v tuzemsku i zahraničí a provedli analýzu pramenné základny k danému tématu. Pavla Plachá referovala o dlouholetých snahách dokumentovat jednotlivé případy československých obětí německé justice a současně poznat celkový rozsah a podobu nacistické perzekuce.

První jednací den uzavřel blok příspěvků časově spadajících do poválečného období. Vojtěch Kyncl (HÚ AV ČR) zhodnotil dlouholeté úsilí o vyšetření a trestněprávní podchycení zločinů spáchaných během války v Terezíně, které v průběhu desítek let naráželo na řadu překážek. Regionální sondu do poválečné retribuční justice přinesl příspěvek Ivany Rapavé (PT) zaměřený na činnost Trestní nalézací komise v Roudnici nad Labem. Lubor Lacina (Severočeské muzeum v Liberci) jednání zakončil velmi zajímavou prezentací o Památníku nacistického barbarství, jenž krátce po válce vznikl ve vile Konráda Henleina v Liberci a kde byla instalována také expozice imitující prostory terezínské Malé pevnosti.

Druhý den konference zahájil odborný náměstek ředitele Památníku Terezín Vojtěch Blodig, který na úvod představil koncepci připravovaných nových expozic v Muzeu ghetta. Společným jmenovatelem následujících referátů se pak staly příběhy či životní osudy osob i celých rodin, jimž do života zasáhla válka. Nové přírůstky ve sbírkovém fondu Židovského muzea v Praze obohacené o osudy jejich původních majitelů prezentovala Jana Šplíchalová (ŽMP). Lucie Němečková (CDMP) vyprávěla životní příběh pozoruhodných dam – Alice Morawetz a Elsy Oliven z rozvětvené rodiny Morawetz-Glaser. Studentky Veronika Rohličková a Linda Skrbková se pod vedením Kateřiny Portmann zapojily do projektu „Místa paměti. Po stopách bývalých libereckých spoluobčanů“, v rámci něhož se pokusily zmapovat a rekonstruovat osudy jednotlivců i celých rodin, které byly nuceny po obsazení českého pohraničí nacistickým Německem v roce 1938 z rasových důvodů opustit město Liberec. Poslední dva příspěvky reflektovaly podmínky a možnosti zdravotní péče v terezínských represivních zařízeních. Tomáš Arndt (FaF UK) detailně analyzoval množství a charakter léčiv dostupných v ghettu Terezín, popsal jejich distribuci a legální i nelegální způsoby opatrování. Na jeho příspěvek tematicky navázala Radana Rutová (PT), která na základě dochovaného archivního materiálu a vzpomínek bývalých vězňů zhodnotila působení významného československého epidemiologa Karla Rašky v Terezíně, kde v závěru války vypukla smrtící epidemie skvrnitého tyfu.

Odpolední blok zahájily dva zahraniční příspěvky, které byly kvůli zhoršené epidemiologické situaci v souvislosti s pandemií covid-19 přenášeny online.

Snímek z druhého dne konference. Přednáší Jana Šplíchalová z Židovského muzea v Praze.

Danuta Drywa (Muzeum Stutthof w Sztutowie) připomněla historii koncentračního tábora Stutthof, kam byly dle částečně dochované dokumentace deportovány přinejmenším čtyři stovky židovských žen, jež dříve prošly terezínským ghettem. José Martin (Herinneringscentrum Kamp Westerbork) zase představila množství předmětů různého charakteru (deníky, dopisnice, vzpomínky, předměty denní potřeby, osobní věci, kresby aj.) ze sbírky památníku ve Westerborku, jejichž původ a osudy jejich majitelů či autorů byly úzce provázány s historií ghetta Terezín. Tomáš Jelínek (ISEA) představil probíhající mezioborový projekt, který při výzkumu holokaustu využívá netradičních moderních metod, statistických analýz a kvantitativních statistických modelů, jejichž aplikace umožňuje rozšířit naše poznání dané problematiky a verifikovat doposud vžitě historické narativy. Konferenci uzavřel Tomáš Fedorovič (PT) svým příspěvkem, v němž popsal dokumenty vztahující se k činnosti Hospodářského oddělení židovské samosprávy, jež umožňují nahlédnout do každodenního života terezínského ghetta a objasnit potřeby jeho vězňů.

Konání mezinárodní vědecké konference „Terezínské ghetto a policejní věznice Terezín v represivním systému okupační moci (1940–1945)“ bylo v důsledku mimořádných okolností spojených s pandemií covid-19 ohroženo. Přes veškeré těžkosti se konferenci podařilo uskutečnit a z pohledu organizátorů skončila úspěšně. Přednášející prezentovali východiska a dosavadní výsledky probíhajících projektů a svými referáty přispěli k prohloubení výzkumu historie policejní věznice Terezín a terezínského ghetta. V neposlední řadě se podařilo rozšířit okruh spolupracovníků a upevnit pracovní i přátelské vazby mezi jednotlivými odbornými pracovišti. V jubilejním čísle Terezínských listů je otištěno pět z osmnácti příspěvků, které na konferenci zazněly.

**CONFERENCE “THE TEREZÍN GHETTO
AND THE POLICE PRISON TEREZÍN IN THE REPRESSIVE SYSTEM
OF OCCUPATION POWER (1940–1945)”**

Summary

Ivana Rapavá, Terezín Memorial

The holding of the international scholarly conference “The Terezín Ghetto and the Police Prison Terezín in the Repressive System of Occupation Power (1940–1945)” had been threatened due to the exceptional measures connected with the COVID-19 pandemic. Despite all the difficulties the conference eventually took place, and in view of its organizers it was successful. The individual speakers described the starting points and current results of the ongoing research programs, their papers contributing to the promotion of the research into the history of the Police Prison Terezín and the Terezín Ghetto. Last but not least, the conference was conducive to enlarging the circle of collaborators and to fostering both professional and personal bonds among the individual specialized institutions. The jubilee issue of *Terezínské listy* (Terezín Yearbook) includes five out of the eighteen papers presented at the conference.

KONCEPCE NOVÝCH EXPOZIC MUZEA GHETTA

Vojtěch Blodig, Památník Terezín

Dříve než se budeme věnovat samotné koncepci připravovaných nových expozic Muzea ghetta, připomeňme si stručně, jakými fázemi prošla prezentace historie terezínského ghetta v podmínkách Památníku Terezín. Od svého vzniku v roce 1947 až do počátku šedesátých let nesla tato instituce název Památník národního utrpení, podle dnešního pojetí však skutečnost tomuto názvu vlastně neodpovídala. Zvláště v prvních letech své existence totiž památník neměl žádné odborné zázemí a první stálou výstavu, otevřenou v roce 1949 v bývalých kasárnách SS v Malé pevnosti pod názvem *Muzeum útisku*, připravil Vojenský historický ústav v Praze. Tato výstava přitom neměla žádný specifický vztah k nacistickým represivním zařízením v Terezíně a Litoměřicích, ale prezentovala tehdejší oficiální výklad historie odboje proti okupantům v obecné rovině. Až na počátku 50. let byly ve dvou celách IV. dvora Malé pevnosti otevřeny menší tematické výstavy, z nichž jedna byla věnována dějinám policejní věznice gestapa a druhá terezínskému ghettu. Byla to ovšem doba, kdy právě vrcholil boj proti tzv. nebezpečí sionismu jako nástroji imperialismu, a proto připomínání genocidy Židů v letech nacistické okupace vůbec nezapadalo do schématu vládnoucí ideologie. Nedlouho po tzv. Slánského procesu proto na počátku roku 1953 byla výstava věnovaná ghettu, umístěná v cele č. 41, bez náhrady zrušena.

V následujícím desetiletí pak jakákoliv připomínka osudu vězňů terezínského ghetta v památníku chyběla. Až na počátku šedesátých let se situace v souvislosti s tehdejším politickým „oteplováním“ pomalu začala měnit. V roce 1962 byla otevřena výstava sice obsahově ne zcela nová, ale po dílčích úpravách přece jen zbavená hlavních dogmatických kliše předchozích let. Poprvé do ní byl začleněn i segment věnovaný dějinám terezínského ghetta. Postupně také začala vznikat místa odborných pracovníků a začal systematický sběr předmětů, dokumentů a vzpomínek bývalých vězňů, včetně přeživších z ghetta.

V roce 1964 byl památník přejmenován na Památník Terezín. To nebyl samoúčelný krok, neboť tak byla vyjádřena skutečnost, že Terezín nebyl jen místem utrpení občanů bývalého Československa, ale i dalších vězňů z celkem třiceti zemí, tedy památným místem mimořádného mezinárodního významu. Již v roce 1965 pak vznikla výstava již opravdu nová jak z hlediska obsahu, tak grafického ztvárnění. Několik sálů v ní bylo věnováno jak nacistické genocidě Židů obecně, tak dějinám terezínského ghetta zvláště. V roce 1968 dokonce byly zahájeny přípravy na vybudování Muzea ghetta, jehož zřízení bývalí vězni požadovali již od konce války. Bohužel velmi záhy byl tento pozitivní vývoj zastaven zahájením tzv. normalizace, která znamenala obnovení totalitního režimu a návrat jeho strnulé ideologie. Názorně to dokumentoval osud budovy dosavadní městské školy v Terezíně, která byla navrhována jako budova Muzea ghetta poté, co se škola

samotná přestěhovala do nové budovy. Namísto toho, aby v ní byla vytvořena trvalá připomínka utrpení a obětí vězňů ghetta, zde však byla na sklonku sedmdesátých let otevřena bizarní expozice s názvem „Stálá expozice Sboru národní bezpečnosti a revolučních tradic Severočeského kraje“.

Naštěstí se však odborné činnosti, jejichž základy byly položeny v šedesátých letech, nezastavily úplně. Výsledkem pokračující sbírkotvorné, výzkumné a muzejní práce se v polovině sedmdesátých let stal vznik nevelké, ale kvalitní části stálé výstavy Muzea Malé pevnosti, věnované dějinám ghetta. V roce 1982 pak vznikla první, třebaže rozsahem nevelká, samostatná výstava o terezínském ghettu, umístěná ve vstupní místnosti krematoria na Židovském hřbitově v Terezíně.

Výsledky zmíněných odborných činností, prováděných v 70. a 80. letech v Památníku Terezín i mimo něj, mohly být zhodnoceny po listopadu 1989. V zájmu překlenování mezer ve výzkumu a výstavní činnosti byly tehdy rychle navazovány kontakty s domácími i zahraničními odborníky a naplno se rozběhly i práce na přípravě zřízení Muzea ghetta v Terezíně. Na nich se významně podíleli i členové Terezínské iniciativy, organizace bývalých vězňů ghetta. Historikové z jejich řad pracovali i v autorském kolektivu první stálé expozice muzea, jež byla v rekordně krátké době zřízena v budově, jejíž využití pro tento účel bývalí vězni poprvé navrhovali již o více než čtyřicet let dříve. Expozice označovaná tehdy za provizorní byla veřejnosti zpřístupněna u příležitosti 50. výročí zahájení deportací Židů z Protektorátu Čechy a Morava a vzniku terezínského ghetta. Její definitivní verze, nazvaná *Terezín v „konečném řešení židovské otázky“ 1941–1945*, pak byla otevřena v roce 2001.

Expozice se setkala u návštěvníků s dobrým přijetím. Dvacet let jejího trvání však zákonitě vedlo k stále častějším úvahám o jejím postupném morálním i technickém zastarávání. Diskuse o nových trendech v prezentaci historie v muzejních institucích, včetně využívání nových technických prostředků, moderních výtvarných metod i uplatnění nových výsledků výzkumu v oblasti muzejní činnosti, vyústily v rozhodnutí o zahájení příprav na vybudování expozice nové, respektive několika expozic vzájemně provázaných. Jejich zřízení si vyžádá nejen prosté nahrazení stávající výstavy výstavou novou, ale i přestavbu celé budovy Muzea ghetta.

Souhrnné libreto připravovaných expozic, které bylo zpracováno historickým oddělením Památníku Terezín a konzultováno s řadou domácích i zahraničních odborníků, upřesňuje koncepci připravovaných expozic. První z nich bude mít název *Pronásledování Židů na území českých zemí v letech 1938–1945* a mnohem detailněji pojedná téma, kterému dosud byla věnována jen malá část stávající expozice. Jejím úkolem bude především objasnit proces definování obětí připravované genocidy Židů a přiblížit postup okupantů v této otázce na území českých zemí. Ukáže perzekvování židovského obyvatelstva v odtržených pohraničních územích po Mnichovu 1938 a poté na území Protektorátu Čechy a Morava. Bude dokumentovat postupné zatlačování židovského obyvatelstva do „ghetta beze zdi“, důsledky zavedení platnosti norimberských zákonů v protektorátu, přiblíží

legální i ilegální emigraci Židů, ale také různé postoje většinového obyvatelstva protektorátu od přímé kolaborace s okupační správou a denunce Židů až po projevy pomoci a záchranu pronásledovaných Židů. Významné místo bude věnováno podílu Židů v odbojovém hnutí v protektorátu i jejich vysokému počtu v řadách československých vojenských jednotek v zahraničí. Pojednána bude rovněž tzv. arizace, tedy loupež židovského majetku, která byla klíčovou součástí germanizačních plánů okupační moci. Závěr této expozice bude věnován prvním deportacím Židů z českých zemí, které probíhaly ještě před zřízením ghetta v Terezíně. Připomenut bude i osud těch perzekvovaných Židů, kteří nebyli deportováni do terezínského ghetta.

Další expozice ponese název *Dům L 417 a děti v Terezíně*. Její jedinečnost bude zvýrazněna skutečností, že bude umístěna v prostorách, kde se nacházel jeden z tzv. domovů pro vězněné děti, v tomto případě pro chlapce ve věku od 10 do 15 let. Třebaže osud nejmladších vězňů by tematicky samozřejmě patřil do hlavní expozice o historii terezínského ghetta, rozhodli se autoři libreta předat především nejmladším návštěvníkům silné sdělení a věnovat této problematice samostatnou expozici. Kromě toho, že představí život dětí a mládeže v ghettu v širším a detailnějším záběru, bude moci být významně využita také ve vzdělávací činnosti Památníku Terezín. Na tomto místě je třeba uvést, že také ostatní expozice, které vzniknou v Muzeu ghetta, jsou koncipovány jako historicko-dokumentární s výraznými pedagogicko-edukativními prvky. Ústředním pietním prostorem expozice o dětech a mládeži bude *Pamětní síň terezínských dětí*, obdobná té, která již existuje v expozici stávající a stále dosahuje značného emotivního účinku na návštěvníky. V nové verzi bude zahrnovat nejen jména zahynuvších dětí, ale i barevně odlišená jména dětí přeživších. Vzhledem k nadále pokračujícímu výzkumu v ní bude možno průběžně doplňovat další zjištěná jména. Významné místo bude v expozici věnováno práci vychovatelů a vychovatelek v dětských domovech, mezi nimiž bude mj. připomenuta řada uznávaných kapacit z vědeckých a pedagogických kruhů. Zdůrazněn bude také vliv náboženské a politické orientace vychovatelů na jejich činnost. Expozice rovněž ukáže, že terezínské ghetto bylo místem, kde navzdory přísnému zákazu a přes nepříznivé podmínky, které vězeňský režim ghetta přinášel, ilegálně probíhalo vyučování dětí. Protože nejmladší vězni zachycovali své zážitky a myšlenky do deníků a památníčků, budou jejich texty využity ve výstavním segmentu nazvaném *Jeden den očima dítěte*. Neodmyslitelnou součástí expozice bude samozřejmě také výběr ze světoznámých dětských kreseb, které v ghettu vznikaly pod odborným vedením Friedl Dicker-Brandeisové.

Zatímco první z uvedených expozic by měla terezínské ghetto zasadit do širších souvislostí pronásledování židovského obyvatelstva českých zemí v době okupace a druhá bude věnována osudu věkově nejmladší kategorie vězňů terezínského ghetta, třetí expozice s názvem *Terezínské ghetto 1941–1945* bude představovat těžiště celého výstavního komplexu Muzea ghetta. Zachytí hlavní milníky historie ghetta jako sběrného a tranzitního tábora, zřízeného nejprve

pro Židy z Protektorátu Čechy a Morava a později i vězně deportované z dalších evropských zemí ovládaných německým nacistickým režimem.

Úvodní částí expozice bude prostor schodiště, na jehož stěnách budou představeny tři fáze tzv. konečného řešení židovské otázky, jimiž byly zbavení Židů občanských práv, poté jejich oddělení od většinového obyvatelstva a nakonec hromadné vyhlazování prováděné nejprve operačními skupinami SS a poté ve vyhlazovacích táborech nebo v průběhu procesu tzv. ničení prací.

Druhá část expozice, nazvaná *Historické milníky*, má za úkol zasadit terezínské ghetto do celkového rámce tzv. konečného řešení židovské otázky a zároveň vymežit nejvýznamnější události v jeho životě. Celkové orientaci návštěvníků budou sloužit dvě časové osy, umístěné na protilehlých stěnách chodby, v níž bude tato část expozice situována. První z nich bude obsahovat informace o klíčových událostech, které se v rámci realizace tzv. konečného řešení odehrály mimo Terezín, druhá bude návštěvníky seznamovat s nejvýznamnějšími událostmi v životě ghetta. Budou tak znázorněny časové souvislosti vnějších událostí a vnitřního vývoje ghetta, který pak bude detailněji osvětlen v dalších částech expozice. V závěru této části pak budou vymezeny tři základní funkce terezínského ghetta – sběrná a tranzitní, decimační a propagandistická.

Třetí část této expozice má pod názvem *Ghetto pod vlajkou SS* ukázat naprostou podřízenost celého nuceného společenství terezínských vězňů komandantuře (později služebně) SS, která sloužila jako převodní páka berlínské centrály a jí podřízeného pražského ústředí SS. Zdůrazní minimální možnosti tzv. židovské samosprávy ulehčit situaci vězněných a nereálnost legend o jakémsi „vzorovém“ ghettu Terezín. Významné místo bude v této souvislosti věnováno roli ghetta v nacistické propagandě, návštěvám delegací Mezinárodního výboru Červeného kříže a natáčení propagandistických filmů o ghettu. Důležitou součástí expozice bude model ghetta, který návštěvníkům umožní orientaci v historické topografii města v době existence ghetta a budou na něm rovněž vyznačeny trasy pohybu zahraničních návštěv. Předpokládá se, že intenzivně bude model využíván zejména ve vzdělávacích programech. Přiblížena bude rovněž specifická úloha zvláštního oddílu protektorátního četnictva, působícího v ghettu.

Čtvrtá část expozice *Terezínská každodennost* bude co do rozsahu nejobsáhlejší. Zaměří se na přiblížení různých aspektů každodenního života ghetta. Její jednotlivé bloky se budou věnovat mechanismu transportů do Terezína a z Terezína dále na Východ, stravě, respektive trvalému hladovění v ghettu, sanitárním a hygienickým podmínkám života vězňů v ubikacích, nemocem a umírání, pracovnímu nasazení vězňů uvnitř i vně ghetta, formám odporu vězňů, ale i významu kulturního života, jakož i náboženských obřadů pro zachování osobní integrity vězňů. Některým z uvedených aspektů (mechanismus transportů, úmrtnost a pohřbívání a především různé stránky kulturního života) jsou věnovány již existující speciální expozice Památníku Terezín. Zde budou proto ve snaze o komplexní pohled na každodennost ghetta pojednány jen ve stručné zkratce.

Následující část nazvaná *Komunity nuceného společenství ghetta* zdůrazní evropský rozměr terezínského ghetta prostřednictvím příběhů osob z různých zemí, které byly do Terezína deportovány. Každý z vybraných osobních příběhů bude zároveň reprezentovat komunitu vězňů z jedné země. Výběr bude respektovat i genderovou a věkovou vyváženost. Na zřeteli bude rovněž vyvážené zastoupení sociálních skupin, tedy nejen představitelů politických či kulturních elit.

Poslední část expozice přiblíží závěrečné období existence ghetta, postupnou erozi moci SS a silící alibistické snahy v postupu jejich velení. Ukáže také tragické události spojené s příjezdem tzv. evakuačních transportů a příchodem pochodů smrti z likvidovaných koncentračních táborů do Terezína v samotném závěru války a s tím související zápas s epidemiemi nakažlivých chorob, které s nimi byly do Terezína zavlečeny a vyžádaly si poslední velkou vlnu obětí mezi již osvobozenými vězni, ale i mezi těmi, kteří jim přišli na pomoc.

Závěrečnou část výstavního komplexu Muzea ghetta bude představovat expozice *Terezínské dozvuky*. Zachytí průběh několikaměsíčního procesu repatriace osvobozených vězňů po potlačení epidemie a bude se věnovat i skutečnosti, že nemalá část z nich namísto návratu do původních míst pobytu hledala svou budoucnost jinde. Důležitou součástí expozice budou vzpomínky přeživších, které přiblíží jejich prožitky z návratu do původních domovů a zkušenosti z obnovování kontaktů s většinovým obyvatelstvem. Pozornost bude věnována např. častému diskriminování německy mluvících Židů v českých zemích a rovněž problému restituace židovského majetku. Dalšími tématy budou obnova některých náboženských obcí a otázka jejich odškodnění za majetek, který byl po válce součástí tzv. Terezínské podstaty, jakož i poválečné snahy o brzké obnovení obce Terezín a uspíšení návratu starousedlíků. Podstatné místo bude vymezeno pro zachycení poválečného úsilí o potrestání pachatelů zločinů a poválečných procesů s příslušníky SS působícími v Terezíně, s veliteli zvláštního oddílu protektorátního četnictva, ale i s několika představiteli židovské samosprávy obviněnými z kolaborace. Závěr expozice pak bude věnován vývoji připomínání úlohy terezínského ghetta v nacistické genocidě Židů od roku 1945 až do současnosti.

Hlavní aspekty výstavního pojetí všech expozic budou následující:

- Expozice nebudou zatěžovány příliš rozsáhlými texty. Návštěvník bude seznámen s takovým rozsahem informací, aby získal základní orientaci o příslušné problematice. Ty si pak bude moci doplňovat a rozšiřovat za pomoci multimediálních prostředků, především dotykových obrazovek.
- Důraz bude kladen na výrazné využívání vizuálních prostředků, např. velkých formátů dokumentů.
- Jako náhrada za použití dosavadních výstavních válců se vzpomínkami, umístěných v nynější expozici, budou využity poslechové zvony či sluchátka pro poslech audio-dokumentů.
- Výňatky ze vzpomínek přeživších o jednotlivých oblastech života vězňů bude také možno nalézt na monitoru, kde bude text možno číst, přetáčet apod.

- Další monitory budou využity pro promítání fotografií a dokumentů.
- V doplňování informací do výše uvedených technických prostředků bude možno bez časového omezení pokračovat i po otevření nových expozic.
- Jedním z nejvýznamnějších prvků celé expozice bude jmenný vyhledávač obětí rasové a politické perzekuce, vytvořený Památníkem Terezín.
- Pro případ možného maximálního zatížení a vytíženosti dotykových obrazovek bude zajištěna možnost, aby si návštěvníci mohli zvolený text stáhnout do svých „chytrých“ telefonů pomocí QR kódů.

Realizace projektu rekonstrukce Muzea ghetta a stavebně technické přípravy nových expozic je rozvržena do let 2023–2024 a samotná instalace nových expozic se uskuteční v letech 2024–2025.

CONCEPT OF THE NEW EXPOSITIONS IN THE GHETTO MUSEUM

Summary

Vojtěch Blodig, Terezín Memorial

In its opening section this article briefly sums up how the Terezín Memorial has been presenting the history of the Terezín Ghetto during the individual stages of the Memorial's development. The paper points out the total absence of attention paid to this particular era in its exhibition and research agenda during the 1950s. It goes on to trace the initial changes in the Memorial's focus on the Ghetto in the first half of the 1960s up to the climax of such positive efforts in 1968. However, this was followed by a dramatic decline after the invasion of Czechoslovakia by the Warsaw Treaty troops in that year. The invasion ushered in what is called in this country a period of normalization, in fact return to the ideological patterns and practices of the past period. The article then stresses the major landmark for the Terezín Memorial, and for whole Czechoslovakia, initiated by the democratic changes in the country launched in November 1989. In fact, the establishment of the Ghetto Museum in Terezín aptly epitomizes these changes.

The Ghetto Museum's current exhibition has been on display for more than twenty years, and the building itself requires structural-technical modifications. That is why the decision was taken to reconstruct the Museum and install several permanent exhibitions matching the state-of-the-art standards of historical research as well as requirements for modern architectural and technical design of the exhibitions. As for the content of the displays, its preparation is in the hands of a team of historians from the Terezín Memorial, working in conjunction with other specialists from home and abroad. The first of the exhibitions being prepared will be named *The Persecution of Jews in the Territory of the Czech Lands in the Years 1938–1945*. The next exposition, entitled *House L 417 and Children in Terezín*, will be devoted to the life stories of the youngest Terezín Ghetto inmates, recalling that this specific building housed one of the so-called youth homes. The highlight of the Ghetto Museum exhibitions will be an exposition called *The Terezín Ghetto 1941–1945*, tracing the milestones in the history of the Terezín Ghetto as one of the key links in the murderous system of what was called the "Final Solution of the Jewish Question". The closing section of the Museum's exhibitions will be called *Terezín Echoes*, describing postwar repatriations of inmates, the incomplete punishment of the perpetrators of crimes, the gradual reconstruction of the town, and the events commemorating the victims of the Nazi genocide of the Jews in the Terezín Memorial since its foundation to the present.

PŘÍBĚH ALICE MORAWETZ A ELSY OLIVEN

*Lucie Němečková, Centrum pro dokumentaci majetkových převodů
kulturních statků obětí II. světové války*

Následující text, jak již naznačuje jeho název, je věnován dvěma ženám, které svedlo dohromady nejen rodinné pouto, ale po roce 1938 také sdílení denních starostí a snad občas i drobných radostí. Jedná se o Elsu¹⁾ Oliven, která se narodila jako prostřední ze tří dětí židovského továrníka Ludwiga Morawetze, a její švagrovou Alici Morawetz, manželku nejstaršího z těchto sourozenců – Moritze. Úvodem se krátce zastavíme u rodinného zázemí rodiny Morawetz a také alespoň stručně nastíníme rodinné vazby této rozvětvené a velice úzce spjaté rodiny. Následně několika slovy představíme postupně Elsu Oliven a Alici Morawetz a jejich život až do roku 1938, kdy situace svedla jejich cesty do jednoho bytu v Praze, nejprve na malostranském Úvoze a později v Krocínově ulici na Starém Městě. Pomocí několika málo dochovaných dopisů a také svědectví se potom pokusíme alespoň na základě těchto střípků připomenout život obou žen na území Protektorátu Čechy a Morava až do posledních zpráv o jejich osudu.

Rodina Morawetz

Rozvětvená rodina Morawetzů náležela již od 19. století k významným aktérům veřejného života, aktivně zapojeným do hospodářského i společenského dění. Základy úspěšného podnikání založil kolem roku 1836 Philipp Morawetz (1810–1875), který v této době vybudoval v severočeské Úpici lihovar, později přestavěný na tkalcovnu. Úspěšný podnik rozšířil v roce 1852 ve spolupráci se svým švagrem Moritzem Jacobem Oberländerem (1831–1905) o přádelnu na zpracování lnu. Philipp Morawetz se však nevěnoval jen rozšiřování podniku, ale v roce 1858 mu bylo za poskytování práce obyvatelům města a za charitativní činnost ve prospěch chudých uděleno měšťanské právo (Bürgerrecht) v Úpici. Po Philippově smrti rodinný podnik přešel do péče jeho nejstaršího syna Ludwiga (1841–1901). Za jeho působení došlo k poměrnému rozdělení rozsáhlé a prosperující sítě přádelen a továren na zpracování lnu mezi rodiny Oberländer a Morawetz, přičemž rodině Morawetzových připadla mimo jiné právě továrna na zpracování lnu a juty v Úpici. Ludwig Morawetz měl se svou manželkou Bertou, rozenou Hellerovou (1852–1898), šest dětí, z nichž se však dospělosti dožily pouze tři. Nejstarším z nich byl Moritz (1872–1922), na kterého přešla starost o rodinný majetek, jako prostřední se narodila Elsa (1879–1942) a nejmladším ze sourozenců byl Richard (1881–1956).

K nejznámějším členům rodiny dnes nepochybně patří právě nejmladší ze sourozenců – továrník, mecenáš a sběratel umění Richard Morawetz. Po smrti staršího bratra stál v čele rodinné firmy zabývající se lnářskou a jutařskou výrobou v Úpici,²⁾ působil ale také v textilní komisi a na ministerstvu obchodu. Jako

Lucas Cranach st.,
Sv. Kristina (fragment
pravého křídla oltáře),
kolem roku 1520.
Národní galerie v Praze,
inv. č. O 17435.

příspěvatel do časopisu *Naše doba*³⁾ se pravidelně vyjadřoval k aktuálnímu dění nejen ve svém oboru. Zkušenosti nabyté zahraničními cestami jej vedly k myšlence založení školky pro děti zaměstnanců úpické továrny,⁴⁾ jednoho z prvních takovýchto zařízení u nás. Za první světové války Morawetz zřídil ve Zboží také lazaret Červeného kříže či finančně podporoval archeologický výzkum v Lipnici nad Sázavou. Osobnost Richarda Morawetze je však do dnešní doby významně spojena zejména s rozmanitou a početně bohatou sbírkou zahrnující archiválie, staré tisky, umělecká díla, ale i práce uměleckého řemesla. O kompozici Morawetzovy rozsáhlé umělecké sbírky, kterou shromáždil před rokem 1939, máme díky dochovaným pramenům a dílčím studiím poměrně dobrou představu.⁵⁾ Početný soubor kresby a grafiky ve sbírce mohlo z velké části stručně charakterizovat topografické hledisko jednotlivých námětů. V případě vedut jsme se mohli setkat s pracemi Johanna Georga Balzera, Antonína Pucherny či Vincence Morstadta, ale i rudolfinského mistra Roelandta Saveryho.⁶⁾ Dále práce na papíře ve sbírce reprezentovaly kresby Mikoláše Alše či tvorba Maxe Švabinského a Emila Orlika.⁷⁾

Morawetz byl také zapáleným sběratelem archiválií. I složení této části sbírky ovlivnila především láska k historii, české kultuře a hlavně k hudbě, kterou sdílel

i s dalšími generacemi rodiny.⁸⁾ Soubor archiválií tvořily jednak dopisy Františka Palackého, Jaroslava Vrchlického, Julia Zeyera nebo Viktora Dyka, ale zejména rukopisy spojené právě s významnými osobnostmi hudebního světa. Nechyběly mezi nimi autografy Antonína Dvořáka, Richarda Wagnera či korespondence Ludwiga van Beethovena, ředitele Stavovského divadla Carla Marii von Webera či partitura Mozartovy opery Don Giovanni s osobními poznámkami skladatele.⁹⁾ Část pramenů se týkala také událostí spjatých s revolučním rokem 1848, ke kterému se vázala i část již zmíněného souboru grafik. V kontextu prací na papíře nemůžeme opomenout ani sbírku inkunábulí a starých tisků z 15. – 19. století, čítající více než sto padesát položek.¹⁰⁾

Oproti předchozím souborům byla Morawetzova sbírka obrazů početně skromnější, avšak nechyběla v ní vynikající díla evropského umění. Pozoruhodná byla zejména kolekce holandské malby 17. století, zahrnující vynikající obrazy mistrů žánrové malby Jacoba Ochtervelta či Adriaena van Ostade,¹¹⁾ krajinomalbu reprezentovala například tvorba Jana van Goyen,¹²⁾ zátiší zase kompozice malířky Rachel Ruysch.¹³⁾ Do sbírky náležela i díla haagského portrétisty Jana Anthonisz. van Ravesteyn¹⁴⁾ či vynikající dobová kopie Rembrandtovy kompozice *Kající se Jidáš vrací třicet stříbrných*, snad od mistrova žáka Isaaca de Jouderville.¹⁵⁾ Nicméně i další umělecké školy byly zastoupeny vynikajícími pracemi, které dnes patří k mistrovským dílům sbírek Národní galerie v Praze. Výjimečné místo jistě zaujímá *Sv. Kristina* od Lucase Cranacha staršího ze svatovítského oltáře zničeného v roce 1619 kalvinisty¹⁶⁾ či *Sv. Rodina* od da Vinciho žáka Francesca Melziho.¹⁷⁾ Českou malbu v Morawetzově sbírce reprezentovaly mimo jiné tzv. *Svatojakubský oltář* či tvorba Jana Kupeckého a Norberta Grunda.¹⁸⁾ Setkáme se však také s díly moderních umělců Antonína Slavíčka či Quida Mánesa.¹⁹⁾

Zejména v kontextu sběratelství tedy osobnost Richarda Morawetze vzbudila v minulosti oprávněný zájem. Naopak skromné pozornosti se doposud dostalo pozoruhodným ženám rodiny Morawetzových – Richardově sestře Else Oliven (1879–1942) a jeho švagrové Alici, rozené Ehrlich (1884–1944), vdově po předčasně zesnulém bratrovi Moritzovi.

Elsa Oliven

Elsa se narodila 16. července 1879 do rodiny úpického továrníka Ludwiga Morawetze a jeho ženy Berty. Dětství prožila se sourozenci v Úpici, kde se v roce 1902 také provdala za berlínského obchodníka Ludwiga Olivenu (1863–1936). Díky sňatku přijala manželovu státní příslušnost a usadila se s ním v jeho rodném Berlíně, kde je zejména bratr Richard i s dětmi často navštěvoval. Postupně se Else narodily dvě děti, syn Robert (1903–1960) a dcera Berta Lotte (1906–1993). Z dostupných dokumentů víme, že dcera Lotte se v roce 1931 v Berlíně provdala za významného bankéře, obchodníka a honorárního konzula Španělska Heinricha Grünfelda (později Henry Grunfeld, 1904–1999). Sám Grünfeld pocházel ze zámožné židovské rodiny a jen díky pozici na konzulátu se mu s rodinou podařilo krátce po tzv. Noci dlouhých nožů (30. června – 2. července 1934) uprchnout před zesilujícím

Elsa Oliven
(rozená Morawetz). Národní
archiv, Praha, fond Policejní
ředitelství Praha II.

Elsa Oliven s vnukem Thomasem. Leo Baeck Institute, New York, Morawetz-Glaser Family Collection
(č. AR 25781).

protižidovským tlakem nacistického Německa do Londýna. Také syn Robert, který před rokem 1938 působil jako obchodník v Karlových Varech, žil již na konci 30. let v cizině, konkrétně v New Yorku. Vzhledem k politické a společenské situaci a také vzhledem k tomu, že manžel Ludwig Oliven zemřel v roce 1936 a obě děti již žily mimo Berlín, se Elsa za pomoci bratra Richarda a švagrové Alice vrátila počátkem roku 1938 do Prahy. Jak je uvedeno v hlášení, do Československa přicestovala 1. března 1938 na platný říšskoněmecký cestovní pas, jehož platnost ovšem vypršela již 18. března 1938 a nebyla německým vyslanectvím prodloužena. Hned následující den, 19. března 1938, podala Eliška Olivenová (sic) prostřednictvím advokáta JUDr. Karla Laguse žádost o povolení pobytu bez cestovního pasu. Zmiňuje v ní záměr žádat o navrácení československého občanství a svou žádost odůvodňuje takto: „*Nemám bližších příbuzných v Berlíně, pročež rozhodla jsem se zbytek svého života (jest mně 59 let) strávit ve svém rodišti v Úpici nebo u svých příbuzných, to jest u svého bratra a své švagrové v Praze.*“ V žádosti se dále vyjadřuje i k platnosti cestovního pasu těmito slovy: „*Na můj předběžný dotaz bylo mně sděleno, že vzhledem k novým předpisům pasovým platnost mého pasu více prodloužena nebude. O prodloužení pasu prostřednictvím vyslanectví v Praze žádati zatím nemohu, poněvadž by to mělo za následek okamžité obstavení mého majetku v Německu. Převedení mého majetku do Československa bude možno, jakmile mně bude vráceno československé státní občanství.*“²⁰⁾ Ještě v prosinci téhož roku Alžběta Olivenová (sic) také požádala o vydání prozatímního česko-slovenského cestovního pasu s platností na rok pro všechny evropské i zámořské státy včetně Spojených států amerických, což odůvodnila záměrem navštívit dceru a syna v zahraničí.²¹⁾ V množství dokumentů, vystavených v kontextu zmíněných žádostí a šetření, se velmi často uvádí, že jde o členku zámožné rodiny, která není politicky činná a politikou se vůbec nezabývá.²²⁾ Možná až určitou naivitu Elsy v tomto směru popisuje i jeden z jejích synovců, Herbert, který ve svých pamětech píše: „*Moc nacistů na ni hluboce zapůsobila a tížilo nás, jak tato milá dáma stále opakuje: Žádná válka nebude – Hitler dostane všechno, co chce, i bez války.*“²³⁾ Tato vzpomínka pochází z jednoho z posledních setkání ve Světlé nad Sázavou, kde rodina zejména v letních měsících pravidelně pobývala. Právě tato letní setkávání a společný čas trávený na světelském zámku, ale také pravidelné nedělní večere v Praze, rodinu velice stmelily. Tento úzký vztah rodina udržovala i v rámci následujících generací.²⁴⁾ Pobyt ve Světlé nad Sázavou se však týkal spíše letních měsíců a většinu času žila Elsa v Praze na malostranském Úvoze u své švagrové Alice Morawetz, vdově po bratru Moritzovi.²⁵⁾

Ještě než přejdeme k událostem, které následovaly po roce 1938, je nutné představit také mladší z obou žen, které osud svedl nejen do jedné rodiny, ale po roce 1938 i do společné domácnosti – Alici Morawetz, za svobodna Ehrlich.

Alice Morawetz

Alice Ehrlich se narodila 22. ledna 1884 ve Vratislavi do rodiny konzula (Königlich spanischer Konsul zu Breslau) Theodora Ehrlicha (1850–1930) a jeho ženy Huldy (1859–1929). V necelých dvaceti letech, 18. října 1903, se ve Vratislavi provdala za

Moritze Morawetze, který jako nejstarší potomek Ludwiga a Berty Morawetzových převzal starost o rodinnou továrnu v Úpici. Zde se také Alici a jejímu manželovi narodily tři děti – v září roku 1904 Ludwig, v květnu 1907 František (Franz) a nejmladší Hella v květnu 1910. Moritz však už v roce 1922 zemřel, což pro úzce spjatou rodinu představovalo velikou ránu. Starosti o majetek a také poručnictví bratrových dětí přešly na nejmladšího ze sourozenců – Richarda. Jeho syn Herbert vzpomíná, že otce bratrova smrt velice zasáhla, a dokonce již nikdy nevzal do rukou kytaru a nezpíval, jak to s dětmi dříve často dělával.²⁶⁾ Právě v tomto období také Richard založil ve Švýcarsku dvojici depozitních účtů, jeden pro svou rodinu a druhý pro rodinu zesnulého bratra.²⁷⁾

Nicméně smrt manžela byla jen jednou z mnoha náročných zkoušek, které Alici Morawetz v životě čekaly. V roce 1929 zemřel na leukémii její nejstarší syn Ludwig. Rodina si byla i v tomto náročném období vzájemnou oporou a ve vzpomínkách synovce Herberta se dočteme, jak statečně tuto ránu Alice nesla.²⁸⁾ Žila tehdy převážně v Úpici, kde její syn František převzal starost o chod rodinného podniku, protože Richard s rodinou se přestěhoval natrvalo do Prahy a tam stanul v čele jutového kartelu.²⁹⁾ Alice a její rodina bydlely v domě na úpickém náměstí, jak je uvedeno také ve zprávě o dopravním přestupku, kdy na oznámení o uložení pokuty za špatné parkování reagovala tato osobitá žena slovy, „*že může parkovati, kde chce, a já [policejní úředník, pozn. LN] že jí nebudu poroučet.*“³⁰⁾ Alice i s dětmi často pobývala také v Praze. Není zcela jasné, kdy přesně se do bytu na Úvoze přestěhovala natrvalo. Pravděpodobně k tomu došlo již před rokem 1938, kdy ji švagrová Elsa uvádí jako svou bytnou.³¹⁾ Může to souviset i s odchodem syna Františka, který se hned v roce 1938 se svou tehdejší novomanželkou Lídou vystěhoval do Švýcarska. O úpickou továrnu se pak v této nesnadné době začal plně starat nejstarší z Richardových synů, již zmiňovaný Herbert. Nicméně při jednom z telefonátů z Curychu František Richarda a Herberta nabádal, ať i zbytek rodiny odjede za ním, že již zamluvil letenky. Richard v této chvíli emigraci ještě jednoznačně odmítl. Nakonec se František do Čech po září 1938 ještě vrátil a definitivně odcestoval až v březnu 1939 do Velké Británie, podobně jako jeho sestra Hella. Ta v řádu dní po odchodu bratra vycestovala se svou rodinou do Francie.³²⁾ Brzy po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava se podařilo odjet také Richardu Morawetzovi a jeho ženě Fridě.³³⁾ Z dochovaných záznamů a vzpomínek víme, že právě na Richarda politická situace dopadla velice tíživě a rodina vzpomíná, jak okolnosti veselého a vstřícného muže naprosto zlomily.³⁴⁾ Přes Francii a Velkou Británii, kde se setkal s Františkem a dalšími členy rozvětvené rodiny, nakonec odcestoval s manželkou do Kanady. Tam se k nim postupně připojily i jejich čtyři děti. Již několikrát zmiňovaný Herbert, který se dlouho staral o chod úpické továrny, ve svých pamětech popisuje, jak to byl právě zásah jeho tety Alice, který mu v cestě za rodinou pomohl. Doporučená cesta do zahraničí v tomto období vedla pro mladého muže přes Polsko. Počátkem roku 1939 ještě v doprovodu otce Herbert vyrazil na polský konzulát s žádostí o polské vízum. Žádost však byla konzulem přijata dost laxně a Richarda Morawetze tedy napadlo, zda neočekává nějaký

Alice Morawetz
(rozená Ehrlich). Národní
archiv, Praha, fond Policejní
ředitelství Praha II.

Alice Morawetz s dětmi –
zleva František, Hella
a Ludwig. Leo Baeck Institute,
New York, Morawetz-Glaser
Family Collection
(č. AR 25781).

úplatek. To ovšem konzula natolik rozeznilo, že je okamžitě vyhodil z kanceláře. Jak Herbert vzpomíná, „*teta Alice se však znala s polským velvyslancem a slíbila, že jej požádá o pomoc. Jakmile na toto téma zavedla řeč, velvyslanec nejprve odpověděl, že se s tím nedá nic dělat, protože jsme se pokusili konzula podplatit. Alice mu položila otázku: Excellence, kolik to bylo peněz? Po jeho odpovědi, že pokud ví, šlo o dva tisíce korun, se ho Alice co nejroztomileji zeptala: A tomu vy říkáte úplatek? Velvyslanec se rozesmál a nechal mi vízum do pasu vystavit. Jsem přesvědčen, že mi tetu tímto žertíkem, který cynického diplomata pobavil, možná zachránila život.*“³⁵ Díky výjezdní doložce, s níž mladému muži pomohl tehdejší německý ředitel úpické kanceláře firmy Juta pan Kunze, se tedy Herbertovi nakonec podařilo odcestovat přes Polsko do Francie. Po poměrně dramatické a náročné cestě se setkal se sourozenci ve Velké Británii a později i s rodiči v Kanadě.³⁶

Evidentně velice dobré společenské styky včetně kontaktů v diplomatické sféře využila Alice Morawetz také při záchraně rozsáhlé umělecké sbírky švagra Richarda. Spolu s Janem Kábrtem (1901–1985), který působil v Úpici jako archivář, odborník v oboru textilního průmyslu a také jako tajemník Richarda Morawetze, navázala na dřívější kontakty s historikem umění Josefem Cibulkou (1886–1968), který byl v té době ředitelem Státní sbírky starého umění.³⁷ Společně se postarali o bezpečné uložení bohaté sbírky v galerii formou depozita.³⁸ Jan Kábrt navíc vzpomíná, že „*pí Alice pokusila se prostřednictvím cizího vyslanckého kurýra poslat za M. [Morawetzem] do ciziny některé věci a doklady, ovšem s malým úspěchem.*“³⁹ Dle Kábrtových poznámek se pravděpodobně paní Alici podařilo úspěšně poslat jen spis Jana Amose Komenského *Praxis pietatis* s vlastnoručním Komenského věnováním jeho tetě.⁴⁰ Dle několika zdrojů si také Alice Morawetz z vynikající sbírky rukopisů a starých tisků, shromážděné jejím švagrem Richardem počátkem 20. století, vyžádala alespoň několik nejvýznamnějších kusů, které se snažila ochránit tím, že je uloží u přátel. Z nich můžeme zmínit například prvotisk Richentalovy *Kroniky kostnického koncilu* (1483), který deponovala u známých v Praze na Úvoze, manželů Růžičkových. I jejich majetek však byl později zabaven – jako důvod byla uvedena protistátní činnost. JUDr. Josef Apollo Růžička (1889–1942), který byl sám sběratelem umění, mimo právnické praxe působil také jako honorární konzul Panamské republiky s právem vydávat víza. Mezi roky 1938–1939 udělil 1452 víz právě pro vycestování do Panamy. Většina z nich byla vydána rodinám českých, polských, rakouských a německých Židů, kteří tak mohli emigrovat.⁴¹ Nejen za tuto pomoc byl však v říjnu 1941 zatčen gestapem, jeho majetek konfiskován a Růžičku čekala deportace nejprve do Terezína a následně do koncentračního tábora Mauthausen, kde 23. května 1942 zahynul.⁴² Po válce se Anně Růžičkové podařilo získat zpět mimo rodinné sbírky i uvedenou knihu, kterou u Růžičkových uložila právě Alice. Paní Anna ji následně odeslala Morawetzově rodině do Toronta. Dnes se nachází v Thomas Fisher Rare Book Library v Torontu⁴³ jako dar na památku Richarda Morawetze, ovšem ani zásluhy Alice Morawetz o její záchranu nejsou opomenuty.⁴⁴ Je také otázkou, zda Alice nebyla tou osobou, které se podařilo do Anglie zaslat dvojici Rembrandtových grafik – *Kristus uzdravuje nemocné*, obecně

známou jako *Stozlatový list* (1649), jeden z nejobtížnějších Rembrandtových grafických listů, a také mědiryt *Kristus vyhání penězoměnce z chrámu* (1636). Nakonec si je rodina vzala s sebou do Kanady a tyto grafiky jsou dodnes v jejím majetku.⁴⁵⁾ Neuvěřitelnou nezdolnost a snahu paní Alice o záchranu alespoň fragmentu umělecké sbírky Richarda Morawetze dokládá také krátká zmínka v jednom z dopisů uložených v rodinném archivu. Rudolf Glaser (1891 – po 1941)⁴⁶⁾ v dopise z 30. března 1940 píše o návštěvě u paní Alice, kde se setkal i s paní Elsou a bratrancem Richarda, aby si společně přečetli došlé dopisy. Doslova píše: „*Při čtení Tvého dopisu o osudu zařízení Bumbříčkových [přezdívka pro Morawetzovy, pozn. LN] vznikla trochu přátelská hádka mezi Tvými švagrovými, musím říci, že paní Alice vykonala velmi mnoho, a kdyby nebyla svým okolím nepříznivě ovlivňována, byla by jistě dokázala ještě více. Já byl na celé věci úplně nezúčastněn a k ničemu nepřizván, takže jsem nic vykonati nemohl, v prvé řadě nutno však konstatovati, že Váš byt byl příliš blízko vody, vždyť to bylo jen pár kroků a pohroma přikvačila konečkonců nenadále, ač se vzhledem na sílu ledů a abnormální poměry pořáde o tom hovořilo.*“⁴⁷⁾ Alice tedy nečelila jenom nepřízni doby, ale evidentně i počasí. Zmínka v dopise s velkou pravděpodobností odkazuje na povodně v březnu 1940, které jsou považovány za nejhorší zimní povodně 20. století.

Pokusy o záchranu Alice a Elsy

Můžeme si položit otázku, zda se Alice pokoušela využít evidentně dobré kontakty nejen v diplomatické sféře i k záchraně své švagrové a sebe samotné. Snad její možná svérázná a nepochybně odvážná povaha a možná i jistá urputnost nedovolily věřit, že by mohly nastat ještě dramatictější události než dosud. Je ale také možné, že v této době už byl jakýkoliv podobný pokus odsouzen k nezdaru, jak tomu bylo i u Elsy Oliven. Z dochované korespondence a úředních dokumentů víme, že už koncem roku 1938 požádala Elsa o vydání prozatímního česko-slovenského cestovního pasu s platností na rok pro všechny evropské i zámořské státy včetně Spojených států amerických, a to z důvodu návštěvy dcery a syna v zahraničí.⁴⁸⁾ Dle dochované žádosti jí byl 14. března 1939 prozatímní cestovní pas sice vystaven, avšak žádost byla značně doplňovaná, se zvýrazněnou poznámkou, že se nejedná o česko-slovenskou státní příslušnici.⁴⁹⁾ Již za týden po vyhotovení však byl podán návrh, aby z prozatímního pasu byly vyškrtnuty Spojené státy.⁵⁰⁾ Bratr Richard i synovec Herbert se sice v této době snažili získat na britském velvyslanectví pro Elsu povolení ke vstupu do Anglie, jelikož německý pas, na který přicestovala, ji v mnoha úkonech znevýhodnil. Ani další pokusy bohužel pro Elsu nedopadly podle jejích přání. Ještě v roce 1939 navrhl rodinný přítel, Belgičan Christian de Zutter, že ji „propašuje“ z Prahy do Francie, avšak staromódní dáma se k takovému dobrodružství zdráhala propůjčit.⁵¹⁾ Richard se sestru snažil dostat do bezpečí i přes Santo Domingo. Domluvil jí také doprovod rodinného přítele Františka Lederera, aby měla po cestě oporu a nebyla sama. Zajistil dokonce pro oba víza, nakonec však Lederer dorazil sám a Elsa zůstala v Praze.⁵²⁾ Zda se tak rozhodla na základě obav, jak naznačuje synovec Oskar, nebo zůstat jednoduše musela, jelikož

Telegram Richardu Morawetzovi z ledna 1944 s informací o Alici Morawetz. Leo Baeck Institute, New York, Morawetz-Glaser Family Collection (č. AR 25781).

neměla na výběr, nemůžeme dnes jednoznačně vyhodnotit. Faktem ovšem zůstává, že počátkem čtyřicátých let už byly oficiální žádosti o vystěhování podávané přes úřady spíše teoretickou záležitostí.⁵³⁾ Navíc, jak je uvedeno ve zprávě o šetření o pobytu z 2. ledna 1940, byl v této době prozatímní cestovní pas Elsy Oliven prohlášen za neplatný.⁵⁴⁾ Všechny tyto peripetie i množství neúspěšných úředních žádostí o možnost vystěhování odpovídají frustraci Elsy z nedařícího se uskutečnění touhy po odjezdu za dcerou, respektive synem. Často si přitom stýská, jak jí chybí právě pravidelný kontakt s dětmi. To vše je patrné také z několika málo dochovaných dopisů z let 1940 a 1941,⁵⁵⁾ kdy tyto snahy a touhy poměrně otevřeně popisuje své švagrově Fridě, rodinou označované přezdívkou Bumbříček. Opakovaně si stěžuje na svůj věk, jak trefně poznamenala, nachází se již „on the wrong side of sixty“, a také na mnohé nenaplněné pokusy o vycestování mimo území protektorátu.⁵⁶⁾ Z jejich slov lze vyčíst nejen čistou frustraci ze současného stavu, smutek i obavy, že se již se svou rodinou neshledá, ale také snahu se obhájit. Jak vyplývá z dopisu datovaného do ledna roku 1941, snacha Frida jí snad v korespondenci mohla vyčíst právě malou snahu o součinnost při několika pokusech bratra Richarda i syna Roberta o realizaci jejího odjezdu do bezpečí. Elsa doslova píše, že by nenechala kámen na kameni, aby se za svými blízkými dostala, a poznamenává, že situace se může zdálky zdát snadnější, než ve skutečnosti je.⁵⁷⁾ Hodnocení jejího jednání je samozřejmě nesnadné, protože jiní příbuzní naopak Else zase vyčítali snahu až příliš nápadnou. V dopise datovaném už 27. prosince 1939 se dočteme: „Byl jsem těsně před svátky u pí Alice na večeri, nic se tam nezměnilo, jen bych my-

sle, že příliš mnoho se staví u úřadů na odív a že by bylo lepší seděti v klidu doma, toto poslední platí ale spíše pro její švagrovou Elsu. Snad jest můj názor nesprávný a já proto žádné rady nedávám.⁵⁸⁾

Další informace z dochované korespondence Alice a Elsy již zmiňují jen drobné detaily o návštěvách známých, které jim dělají radost, či přání k narozeninám rodinným příslušníkům. Poslední datovaný dopis od Elsy pochází z 5. ledna 1941⁵⁹⁾ a další informace o obou ženách jsou již pouze zprostředkované a ze záznamů spojených s deportací. Nemáme ani doloženo, kdy a za jakých podmínek obě opustily byt na Úvoze a přestěhovaly se do Krocínovy ulice, která byla jejich poslední pražskou adresou. Alice Morawetz nastoupila 21. října 1941 s číslem 371 do transportu B, který směřoval z Prahy do Lodže.⁶⁰⁾ Možnost odesílání písemných zpráv z ghetta byla omezená a vypovídací hodnota korespondence téměř nulová. Díky pátrání Červeného kříže na žádost Richarda Morawetze se jen zprostředkované a stručně formou telegramu z ledna 1944 dozvídáme následující: *“Alice Theimer with letter of October sending you her love reporting that Alice Morawetz getting on very well, working as nurse, very happy about her work and well accommodated.”*⁶¹⁾ O tom, jak vážně toto svědectví můžeme brát, je možné diskutovat. Lze však předpokládat, že mít užitečné zaměstnání, i když náročné a vyčerpávající, bylo v rámci ghetta snad opravdu dobrou zprávou. Synovec Herbert ve svých pamětech zmiňuje, že podle dalších zpráv se Alice chovala celou dobu velice statečně. Z dochovaných záznamů se už jen dočteme, že v ložském ghettu žila v bytě č. 10 na Rauch Gasse 33 (ul. Wolborska).⁶²⁾

Elsa Oliven ještě v nedochovaném dopise z ledna 1942 dle paměti synovce Herberta zmiňovala, že doufá v americká víza,⁶³⁾ místo toho se však dočkala zařazení do transportu AAh (transportní číslo AAh-400) vypraveného 10. června 1942 z Prahy do pracovního tábora Ujazdów.⁶⁴⁾ Šlo o trestný transport po smrti Reinharda Heydricha, kterým bylo deportováno 1000 osob přímo na Východ. Z nich přežil holokaust jen jeden člověk. O datu, místě a okolnostech Elsinu úmrtí nejsou k dispozici žádné informace, nejspíš ale zahynula už v roce 1942.⁶⁵⁾ Ani Alice Morawetz se osvobození nedočkala. Pravděpodobně byla při likvidaci ložského ghetta v létě 1944 zařazena do některého z transportů do Osvětimi a tam zavražděna.⁶⁶⁾

Závěr

Na základě střípků dochovaných v korespondenci a pramenech, které máme k dispozici, jsme se pokusili připomenout život Elsy Oliven, na kterou příbuzní vzpomínali jako na staromódní, laskavou a citlivou paní, a také život Alice Morawetz, která byla bezpochyby osobitou a velice činorodou ženou, kterou v dopisech a vzpomínkách často charakterizuje slovo statečná. Výměnu názorů v dopisech mezi příslušníky židovské rodiny, kteří vinou okolností či vlastního rozhodnutí zůstali na okupovaném území Protektorátu Čechy a Morava, a těmi v zahraničí je samozřejmě nutné vnímat jak v kontextu doby a omezených možností korespondence, tak v kontextu citového zabarvení jednotlivých dopisů a vzpomínek. I přes

určité otazníky se snad podařilo osobnosti Elsy Oliven a Alice Morawetz přiblížit. Vřelá osobní korespondence a laskavé vzpomínky jedné z mnoha rodin, jejichž život nevratně poznamenala historie 20. století, nám umožnily připomenout drobnosti z každodenního života obou žen na území protektorátu a jejich snahu o vypořádání se s represivním systémem okupační moci. Osvobození se bohužel nedočkala ani jedna z nich.

Poznámky

- ¹⁾ V dokumentech se také setkáme s podpisem Eliška či Alžběta Olivenová. Viz dále v textu.
- ²⁾ Více detailů nejen o historii a osudech firmy rodiny Morawetzovy, ale také přílehlých pozemků a panství viz např. Miloš HOŘEJŠ, *Arizace pozemkového majetku židovských elit v Protektorátu Čechy a Morava na příkladu rodiny Morawetzů*, in: Janusz Spyra – Aleš Zářický – Jan Županič (edd.), *Šlechticův žid – žid šlechticem*, Ostrava – Częstochowa 2015, s. 183–199.
- ³⁾ Jako příklad můžeme zmínit texty: Richard MORAWETZ, *Dnešní krize v průmyslu bavlnářském*, *Naše doba* 11, 1903–1904, s. 417–421 či Richard MORAWETZ, *Hospodářské perspektivy*, *Naše doba* 17, 1909–1910, s. 7–13.
- ⁴⁾ Více detailů viz Aloisie ŠIMBEROVÁ, *Úryvek z mé první školní činnosti*, *Předškolní výchova*, 1970, sv. 24, č. 10–11, s. 298.
- ⁵⁾ Jeden z prvních ucelených přehledů zpracoval již v roce 1965 Jan Kábrt, který v Úpici působil jako archivář, odborník v oboru lnářského a textilního průmyslu. Po válce byl ředitelem závodu Juta Úpice a později spravoval i archiv firmy. Viz Archiv Národní galerie v Praze (dále ANG), inv. č. AA 2887, Jan KÁBRT, *Vývoj a osudy sbírky bohemik Richarda Morawtze z Úpice*, Úpice 1965 (nepublikováno). Recentně se částí původní sbírky Richarda Morawetze zabývala Monika KONEČNÁ, *Sbírka obrazů Richarda Morawetze*, bakalářská diplomová práce, Masarykova univerzita, Brno 2016. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/fjsb9/> [cit. 18. 10. 2021]. Zde i základní přehled další literatury.
- ⁶⁾ Roelandt Savery, *V Praze na Kampě pod Karlovým mostem*, 1603–1604, perokresba, papír, 163 × 238 mm, Národní galerie v Praze (dále též NG), inv. č. K 64999.
- ⁷⁾ Za všechny můžeme zmínit například Morawetzův portrét od Orlika: Emil Orlik, *Portrét hladce oholeného muže (Richard Morawetz?)*, lept/suchá jehla?, 23,5 × 17,5 cm, Židovské muzeum v Praze, inv. č. 079.462.
- ⁸⁾ Také Richardova manželka Frida byla velkou milovnicí opery a syn Oskar se stal dokonce hudebním skladatelem, dirigentem a profesorem kompozice na University of Toronto. Podrobněji viz Jami RHODES, *A performer's guide to Oskar Morawetz' From the Diary of Anne Frank*, disertační práce, Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College 2009, zejména s. 4–33. Dostupné z: https://digitalcommons.lsu.edu/gradschool_dissertations/3516/ [cit. 18. 10. 2021].
- ⁹⁾ Část souboru po roce 2003 získalo do svého fondu Národní muzeum, České muzeum hudby. Více detailů viz Jana VOJTĚŠKOVÁ, *Sbírka Richarda Morawetze*, *Muzikologické fórum* 1, 2012, č. 1, s. 47–54.
- ¹⁰⁾ Viz Alena JANATKOVÁ – Vít VLNAS, *Pražská Národní galerie v protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2013, s. 109–112.
- ¹¹⁾ Jacob Ochtervelt, *Služka obsluhující vojáky*, olej, plátno, 75 × 74 cm, soukromá sbírka (od roku 2002 dlouhodobá zápůjčka Národní galerii v Praze), inv. č. VO 11049; Adriaen van Ostade, *Tanec ve stodole*, 1652, olej, dubová deska, 64 × 59,5 cm, soukromá sbírka (od roku 2002 dlouhodobá zápůjčka Národní galerii v Praze), inv. č. VO 11050.
- ¹²⁾ Jan van Goyen, *Pohled na Overschie*, olej, dřevěná deska, 45 × 69,5 cm, soukromá sbírka.
- ¹³⁾ Rachel Ruysch, *Lesní zátiší s květinami*, olej, plátno, 70 × 54 cm, soukromá sbírka (od roku 2002 dlouhodobá zápůjčka Národní galerii v Praze), inv. č. VO 11051.
- ¹⁴⁾ Jan Anthonisz. van Ravesteyn, *Portrét Nicolaase Cromhouta*, olej, dubová deska, 68,5 × 54 cm, NG, inv. č. O 18146.
- ¹⁵⁾ Rembrandt Harmensz. van Rijn – dobová kopie (Isaac de Jouderville?), *Kající se Jidáš vrací třicet stříbrných*, po 1629, olej, plátno, 79 × 102,5 cm, Galerie Kodl, Praha.

- ¹⁶⁾ Lucas Cranach st., *Sv. Kristina* (fragment pravého křídla oltáře), kolem 1520, olej, lipové dřevo, 72 × 50,5 cm, NG, inv. č. O 17435.
- ¹⁷⁾ Francesco Melzi, *Sv. Rodina*, olej, dřevěná deska, 95,5 × 72,2 cm, NG, inv. č. O 17346.
- ¹⁸⁾ Jan Kupecký, *Podobizna Michaela Kreisingera z Eckersfeldu v mládí*, 1700, olej, plátno, 76 × 60 cm, NG, inv. č. O 17451; Norbert Grund, *Trh před městem I, II*, olej, dřevěná deska, 18 × 26 cm, NG, inv. č. O 17448, O 17449. Konkrétně tato tři umělecká díla věnovali dědicové Richarda Morawetze jako dar do sbírek Národní galerie v Praze.
- ¹⁹⁾ Antonín Slaviček, *Na Letné*, pastel, 110 × 130 cm, NG, inv. č. O 16156; Quido Mánes, *Spící dítě v kolébce*, olej, plátno, 27 × 27 cm, NG, inv. č. O 8799.
- ²⁰⁾ Národní archiv, Praha, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1941–1950 (dále NA, PŘ II, 1941–1950), sign. O 159/1, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/147379-elsa-olivenova/>, <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142696-olivenova-elsa-zadost-o-povoleni-pobytu-bez-cestovniho-pasu/> [cit. 18. 10. 2021].
- ²¹⁾ NA, PŘ II, 1941–1950, sign. O 159/1, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142699-olivenova-elsa-zadost-o-vydani-prozatimniho-cestovniho-pasu/> [cit. 18. 10. 2021].
- ²²⁾ NA, PŘ II, 1941–1950, sign. O 159/1, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142698-olivenova-elsa-setreni-o-osobe/> [cit. 18. 10. 2021]. Případně též Národní archiv, Praha, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1940 (dále NA, PŘ II, 1931–1940), sign. O 132/25, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142226-olivenova-elsa-setreni-o-osobe/> [cit. 18. 10. 2021].
- ²³⁾ Herbert MORAWETZ, *Mých devadesát let*, Praha 2008, s. 74.
- ²⁴⁾ Tamtéž, s. 34–35.
- ²⁵⁾ NA, PŘ II, 1941–1950, sign. O 159/1, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142698-olivenova-elsa-setreni-o-osobe/> [cit. 18. 10. 2021].
- ²⁶⁾ H. MORAWETZ, *Mých devadesát let*, s. 28.
- ²⁷⁾ Tamtéž, s. 76–77.
- ²⁸⁾ Tamtéž, s. 37.
- ²⁹⁾ Tamtéž, s. 34. Do Prahy se rodina Richarda Morawetze přestěhovala na jaře roku 1926.
- ³⁰⁾ NA, PŘ II, 1941–1950, sign. M 3393/1, Morawetzová Alice. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/142526-alice-morawetzova/>, <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/178802-morawetzova-alice-zprava-o-dopravnim-prestupku/> [cit. 18. 10. 2021].
- ³¹⁾ NA, PŘ II, 1931–1940, sign. O 132/25, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142225-olivenova-elsa-setreni-o-pobytu/> [cit. 18. 10. 2021].
- ³²⁾ H. MORAWETZ, *Mých devadesát let*, s. 76, resp. s. 85–86.
- ³³⁾ Richard Morawetz emigroval se svojí rodinou již na počátku německé okupace českých zemí. S manželkou Fridou a čtyřmi dětmi se rodině podařilo postupně přes Francii, Velkou Británii a Dominikánskou republiku odcestovat do Kanady, přičemž tři z jejich čtyř dětí již v této době pobývaly v zahraničí. Detailnější svědectví poskytuje ve svých pamětech syn Herbert, viz H. MORAWETZ, *Mých devadesát let*.
- ³⁴⁾ Tamtéž, s. 84–85.
- ³⁵⁾ Tamtéž, s. 91.
- ³⁶⁾ Herbert Morawetz detaily nejen své cesty do Kanady podrobně popisuje ve svých pamětech, viz H. MORAWETZ, *Mých devadesát let*, s. 90–121.
- ³⁷⁾ Předchůdce dnešní Národní galerie v Praze. Již v této době byl sice neoficiálně známý a používaný název Národní galerie v Praze, nicméně od roku 1937 zněl oficiální název instituce Státní sbírka starého umění. Za okupace byl v roce 1941 změněn na Českomoravská zemská galerie (Böhmisch-mährische Landesgalerie). Dnešní název Národní galerie v Praze byl formálně ustanoven až Zákonem o Národní galerii z roku 1949. Více i k osobě Josefa Cibulky např. ve sborníku Michal SKLENÁŘ – Kristina UHLÍKOVÁ – Vít VLNAS (edd.), *Josef Cibulka. Kněz, pedagog a historik umění ve 20. století*, Praha 2020, zde zejména Vít VLNAS, *Josef Cibulka a Národní galerie. Prolog a epilog jedné kapitoly*, s. 213–232.
- ³⁸⁾ Stručný popis osudu Morawetzovy sbírky po roce 1939 viz A. JANATKOVÁ – V. VLNAS, *Pražská Národní galerie v protektorátu Čechy a Morava*, s. 109–112.
- ³⁹⁾ ANG, inv. č. AA 2887, J. KÁBRT, *Vývoj a osudy sbírky bohemik Richarda Morawetze z Úpice*, s. 36.

- ⁴⁰⁾ Tamtéž.
- ⁴¹⁾ Pro srovnání, v letech 1934–1937 jich bylo uděleno pouze 24. Viz *Hledáme osudy ze seznamu panamských viz Josefa Růžičky*, Židovské listy, 2. 7. 2016 [online]. Dostupné z: <https://zidovskelisty.info/2016/07/02/hledame-osudy-lidi-ze-seznamu-panamskych-viz-josefa-ruzicky/> [cit. 12. 10. 2021].
- ⁴²⁾ Památník Terežín (dále PT), Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, Josef Růžička (dále jen Databáze pronásledovaných osob). Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/ma-ruzicka-josef> [cit. 12. 10. 2021].
- ⁴³⁾ Jedná se o inkunábuli: Ulrich von Richental, Anton Sorg, *Concilium zu Constencz.*, 1483, inv. č. LC: 48-42317. Detaily viz také: Leo Baeck Institute, Center for Jewish History (dále LBI), č. AR 25781, box 2, folder 19, Morawetz-Glaser Family Collection, Richard Morawetz Manuscript and Art Collection and Factory – Articles and Correspondence, 1908–1997. Dostupné z: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE8639147 [cit. 14. 10. 2021].
- ⁴⁴⁾ LBI, č. AR 25781, box 2, folder 19, Morawetz-Glaser Family Collection, Richard Morawetz Manuscript and Art Collection and Factory – Articles and Correspondence, 1908–1997. Dostupné z: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE8639147 [cit. 14. 10. 2021].
- ⁴⁵⁾ Oskar Morawetz, Parentage. Dostupné z: <http://www.oskarmorawetz.com/Tabs/TabPerson/Parentage.php> [cit. 15. 10. 2021].
- ⁴⁶⁾ Rudolf Glaser byl starším bratrem manželky Richarda Morawetze Fridy (rozené Glaser). Spolu s manželkou Vilmou byl zařazen do transportu A vypraveného 16. 10. 1941 z Prahy do Lodže. Oba po deportaci na Východ zahynuli, není však známo kdy a kde. Viz PT, Databáze pronásledovaných osob, Rudolf Glaser a Vilma Glaserová. Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-glaser-rudolf-7>, <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-glaserova-vilma> [cit. 12. 10. 2021].
- ⁴⁷⁾ LBI, č. AR 25781, box 1, folder 19, Morawetz-Glaser Family Collection, Series I: Correspondence, 1908–1983, Other Family Members, 1939–1944. Dostupné z: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE8548867 [cit. 14. 10. 2021].
- ⁴⁸⁾ NA, PŘ II, 1941–1950, sign. O 159/1, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/data-baze-dokumentu/dokument/142699-olivenova-elsa-zadost-o-vydani-prozatimniho-cestovniho-pasu/> [cit. 18. 10. 2021].
- ⁴⁹⁾ NA, PŘ II, 1941–1950, sign. O 159/1, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142702-olivenova-elsa-zadost-o-vydani-prozatimniho-cestovniho-pasu/> [cit. 18. 10. 2021].
- ⁵⁰⁾ NA, PŘ II, 1941–1950, sign. O 159/1, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142701-olivenova-elsa-navrh-na-zmenu-v-prozatimnim-cestovnim-pase/> [cit. 18. 10. 2021].
- ⁵¹⁾ H. MORAWETZ, *Mých devadesát let*, s. 89–90, 103.
- ⁵²⁾ Tamtéž, s. 125.
- ⁵³⁾ Pro ilustraci: Detlef Brandes uvádí počty Židů, kteří se legálně vystěhovali z protektorátu. V roce 1939 jich bylo 19 016, v roce 1940 odjelo 6176 osob, v roce 1941 již jen 535 Židů a v následujících dvou letech pouze 93 osob. Celkem se tedy legálně vystěhovalo 26 093 Židů a kolem 4000 jich opustilo protektorát ilegálně. Viz Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 2019, s. 564.
- ⁵⁴⁾ NA, PŘ II, 1931–1940, sign. O 132/25, Olivenová Elsa. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/142227-olivenova-elsa-setreni-o-pobytu/> [cit. 18. 10. 2021].
- ⁵⁵⁾ Veškerá dochovaná rodinná korespondence i s dalšími členy rodiny Morawetz-Glaser je dnes uložena v Leo Baeck Institute, Center for Jewish History, a to v rodinném fondu Morawetz-Glaser Family Collection. Zde konkrétně: LBI, č. AR 25781, box 1, folder 5, Morawetz-Glaser Family Collection, Series I: Correspondence, 1908–1983, Elsa Oliven and Alice Morawetz, undated, 1940–1945. Dostupné z: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE8677604 [cit. 14. 10. 2021].
- ⁵⁶⁾ Tamtéž.
- ⁵⁷⁾ Tamtéž.
- ⁵⁸⁾ LBI, č. AR 25781, box 1, folder 19, Morawetz-Glaser Family Collection, Series I: Correspondence, 1908–1983, Other Family Members, 1939–1944. Dostupné z: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE8548867 [cit. 14. 10. 2021].
- ⁵⁹⁾ LBI, č. AR 25781, box 1, folder 5, Morawetz-Glaser Family Collection, Series I: Correspondence,

- 1908–1983, Elsa Oliven and Alice Morawetz, undated, 1940–1945. Dostupné z: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE8677604 [cit. 14. 10. 2021].
- ⁶⁰⁾ PT, Databáze pronásledovaných osob, Alice Morawetzová. Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-morawetzova-alice> [cit. 12. 10. 2021].
- ⁶¹⁾ LBI, č. AR 25781, box 1, folder 19, Morawetz-Glaser Family Collection, Series I: Correspondence, 1908–1983, Other Family Members, 1939–1944. Dostupné z: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE8548867 [cit. 14. 10. 2021].
- ⁶²⁾ Yad Vashem (dále YV), id. 4592749, Lodz Names – List of the ghetto inhabitants 1940–1944, Yad Vashem and the Organization of former residents of Lodz in Israel, Jerusalem 1994 (List of Lodz ghetto inmates). Dostupné z: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=4592749&ind=1> [cit. 20. 10. 2021].
- ⁶³⁾ H. MORAWETZ, *Mých devadesát let*, s. 144.
- ⁶⁴⁾ PT, Databáze pronásledovaných osob, Elsa Olivenová. Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-olivenova-elsa> [cit. 12. 10. 2021].
- ⁶⁵⁾ K transportu AAh podrobněji Karel LAGUS – Josef POLÁK, *Město za mřížemi*, 2. vydání, Praha 2006, s. 236.
- ⁶⁶⁾ K osudu Židů deportovaných z Prahy do Lodže viz K. LAGUS – J. POLÁK, *Město za mřížemi*, s. 229–230.

THE STORY OF ALICE MORAWETZ AND ELSA OLIVEN

Summary

Lucie Němečková, Documentation Centre for Property Transfers of the Cultural Assets of WWII Victims

The purpose of this short article is to outline the fates of Elsa Oliven and her sister-in-law Alice Morawetz, based on the hitherto unpublished correspondence and other relevant documentary sources. The letters kept in the family collection of the Leo Baeck Institute in New York, just as the sources in the Czech archives offer not only information on the life of both women in Prague during the Protectorate of Bohemia and Moravia but also the reasons for their not-so-voluntary stay in Bohemia. In the household Alice shared with her sister-in-law Elsa after 1938, both women helped other members of the large family whom they regularly met in their Prague apartment. Until October 21, 1941, the day of her deportation to a ghetto in Lodz, Alice Morawetz also tried hard to save at least fragments of the exceptional art collection of her brother-in-law Richard Morawetz; she had even managed to send him some of the documents and objects abroad. Elsa Oliven's fate was similar to Alice's. Less than eight months after Alice, Elsa was also deported from Prague to the East. According to correspondence and contemporaries' personal testimony the family had been intensely searching for the fate of the two women but with meager success. The last report on Alice Morawetz comes from January 1944, Elsa Oliven probably perished already in 1942.

DOKLADY HOSPODÁŘSKÉHO ODDĚLENÍ ŽIDOVSKÉ ADMINISTRATIVY JAKO PRAMEN KE KAŽDODENNOSTI GHETTA TEREZÍN¹⁾

Tomáš Fedorovič, Památník Terezín

„V zásadě má každý obyvatel [...] ten samý nárok na ubytování, stravu, tak jako odběr nutných kusů oblečení a předmětů denní potřeby.“²⁾

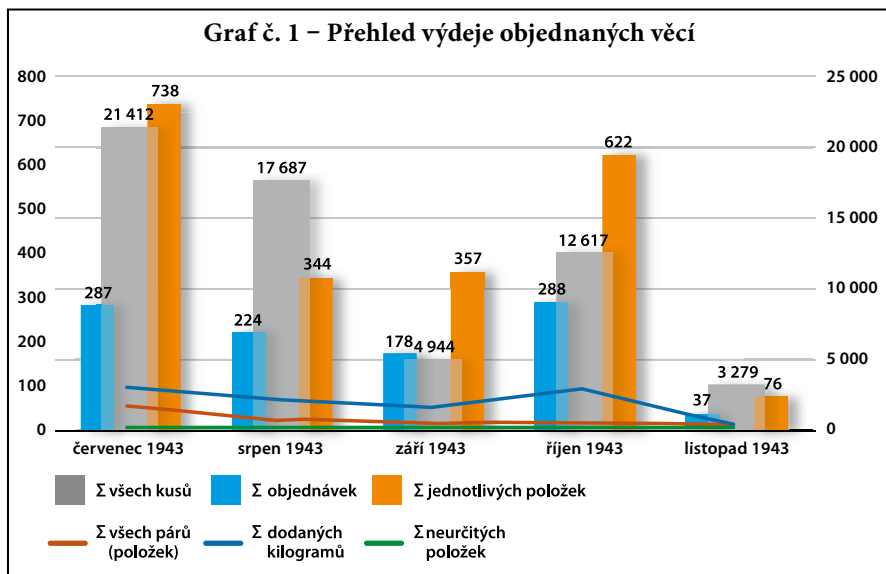
V Archivu Židovského muzea v Praze se nachází 21 bločků objednávek (Bestellbuch), které zachycují distribuci věcí z centrálních skladů rozděloven, respektive z Ústředního skladu pro ošacení a výstroj (Zentrallager für Bekleidung und Ausrüstung), různým oddělením i jednotlivcům terezínského společenství.³⁾ Celkem se jedná o 1014 objednávek na 956 listech z období od 3. července do 2. listopadu 1943, tedy o čtyři měsíce nepřerušného toku informací. Některé rozsáhlé objednávky, především pro jednotlivá oddělení židovské administrativy, byly vypisovány na několik listů opatřovaných pořadovými čísly.

Ústřední postavou celého konvolutu objednávkových listů byl vedoucí rozděloven (Leiter der Verteilungsstellen) Ing. Karl Stahl (1882–1944), který tuto distribuci povoloval (konkrétně šlo o 914 žádostí). Do ghetta byl deportován z Mnichova a v Terezíně se stal jedním z členů Rady starších. Další osobou, která povolila ve 32 případech vydání předmětů a materiálu jednotlivcům nebo oddělením židovské správy, byl JUDr. Oskar Dubský (1895–1944), jenž dříve působil jako tajemník sekce koželužského průmyslu při Ústředním svazu československých průmyslníků v Praze.⁴⁾ Vedoucí Hospodářského oddělení (Wirtschaftsabteilung) Karl Schliesser (1899–1944) překvapivě podepsal jen dvě objednávky. První se týkala povolení k vydání dvou dek pro péči o vězně v rámci terezínského zdravotnictví a druhá požadavku služby SS.

Hlavním cílem kvantitativní a kvalitativní statistické analýzy oněch 1014 zachovaných objednávek schválených Hospodářským oddělením je objasnit vnitřní distribuci základních předmětů nezbytných pro život v ghettu, věci každodenní potřeby, a dokonce i tzv. vybavení pro „domácnosti“. Na první pohled nezajímavé položky v jednotlivých žádostech, jako jsou například počty povolených a ze skladů vydaných hadrů, přinášejí zajímavé informace k některým aspektům každodenního života terezínského nuceného společenství. Rozborem údajů uvedených v objednávkách je možno postihnout vliv požadovaných a získaných předmětů na jednotlivé skupiny vězňů podle zemí, z nichž do Terezína přišli. Analýza nám také pomáhá odhalit nerovnoměrnost distribuce objednaných věcí různým skupinám terezínských vězňů.

Celkový objem vydaných předmětů tvořilo 2137 položek, z toho 95 neurčitého obsahu. Objednané a vydané věci z objednávkových listů jsem kvantitativně rozdělil do tří hlavních kategorií. Jednalo se o 59 939 jednotlivých kusů obleče-

ní, vybavení ke spaní nebo bydlení, 3058 párů ošacení, jako byly ponožky a obuv, a v neposlední řadě také o 9283 vydaných kilogramů materiálu, přičemž jsem nerozlišoval, zda byl určen na spravování oděvů, pro úklid nebo k nezjištěnému účelu. Poslední kategorii představuje tzv. materiál „neurčitěho obsahu“. Šlo především o materiál objednávaný v metrech, jako různé gumy nebo pruhy látek.

Ve sledovaném období od začátku července do začátku listopadu 1943 je patrný pokles objemu vydaných předmětů v září 1943, bližší okolnosti tohoto propadu nám však nejsou známy. Jedním z důvodů mohl být odjezd dvou zářijových transportů do Auschwitz-Birkenau.

Jak veliký přínos a hodnotu představovaly jednotlivé položky pro konkrétní vězně, vidíme v některých rozhodnutích trestního soudu ghetta. Lotte R. pracující jako třídička ve skladu rozdělovny v Magdeburských kasárnách (B V) zde ukradla několik předmětů a byla odsouzena k pěti měsícům vězení. Její trest byl změněn, nakonec byla i s manželem dr. Aloisem R. v září 1943 za trest deportována transportem D1 do Auschwitz-Birkenau.⁵⁾ Sali K., pocházející stejně jako Lotte R. z Rakouska, byla odsouzena k trestu deseti dnů vězení za krádež povlečení na polštář.⁶⁾

Důležitými příjemci objednaných předmětů byla i oddělení židovské správy. Patřily mezi ně například jednotlivé části Hospodářského oddělení a terezínského zdravotnictví nebo Ústřední sekretariát. Jako příklad jsem se rozhodl zanalyzovat všechny záznamy dodávek z Ústředního skladu pro ošacení a výstroj „prodejním“ prádla a oděvů dle jednotlivých měsíců a podle kategorií (kvality), a postihnout tak jejich zásobování ošacením pro terezínské vězně. Výpovědní hodnotu tohoto rozboru zvyšuje skutečnost, že jde o ucelenou řadu objednávek během čtyř měsíců. V terezínském ghettu byly dva „obchody“ s oblečením. Vedoucí „prodejny“ se zbožím I. a II. kategorie (kvality) v domě L 312 se jmenoval Müller, „obchod“

s šatstvem III. kvality nacházející se v domě Q 410 vedl jakýsi Mayer. Z rozboru vyplývá, že v těchto „obchodech“ se v drtivé většině vězňům „prodávalo“ zboží třetí kategorie podle měřítek židovské správy. V této souvislosti je ovšem nutno podotknout, že židovská správa dostávala k dispozici pouze předměty, vybavení a oblečení té nejhorší jakosti, které nebyly ze strany SS uznány jako dostatečně kvalitní pro poskytnutí německému obyvatelstvu. Zachovala se i objednávka 6 – 12 kusů plavek do „obchodu“ s prádlem se zajímavou poznámkou, že jedny plavky chce zakoupit vedoucí Bezpečnostního oddělení dr. Karl Löwenstein (1887–1976).⁷⁾

Jedním z dalších příjemců bylo Oddělení pro trávení volného času (FZG), kterému bylo schváleno 22 žádostí. Ve dvou případech nám tyto objednávky ozřejmují i vybavení pro připravované divadelní hry. Dne 9. října 1943 FZG zažádalo o vypůjčení dvou párů dřeváků pro premiéru Molièrovy komedie *Jíra Danda aneb Chudák manžel*.⁸⁾ Willy Mahler navštívil představení této hry 4. listopadu 1943 a zapsal si: „V 17. hod. v H V jsem byl na Molièrově veselohře: *George Dandin*. V režii a ve vkusné výpravě arch. Frant. Zelenky byla hra dobře provedena a líbila se. Titulní roli vytvořil František Kavan, jeho manželku hrála s dokonalou ženskou svádívností Eva Korálková.“⁹⁾ Dne 21. října 1943 pak zažádalo FZG o čtyři přehozy na postel se selským vzorem pro komedii George Bernarda Shawa *Der Schlachtenlenker* (český název *Muž osudu*).¹⁰⁾

Fotbalové týmy terezínského ghetta	Trikot	Trenýrky	Ponožky	Boty	Svetr
Elektrizitätsabteilung (Bobek) – Fussball Mannschaft (Elektrikáři)	21	21	21	3	1
FC Vienna L 218	14	14	14		2
FC Wien	7	7	7		
Fussball Klub Hundertschaft Neumann E I	7	7	7	3	
Fussballmannschaft Aesculab			6		1
Fussballmannschaft AZ und Kader (Ústředí práce)	24	28	28	10	4
Fussballmannschaft Fleischer (Řezníci)	7	7	7		1
Fussballmannschaft Instalation Wärmetechnik (Instalační a tepelná technika)			10		
Fussballmannschaft S.K. Gärtner – Janowitz (Zahradníci)	7	7			1
Fussballmannschaft S.K. Köche (Kuchaři)	7	7			1
Fussballmannschaft SK Praga	7	7			
Fussballmannschaft Spedition (Spedice)	11	11	11	11	
Fussballmannschaft WA (Hospodářské oddělení)				15	
Schneidermannschaft – Fussball (Ševci)	7	7	7	7	
WA Fussballklub Janowitz	7	7	21		
FZG – Körperertüchtigung (Tělesná výchova)	7	7	21		

V rámci FZG podávala objednávky i její důležitá sportovní sekce – pododělení Tělesná výchova (Körpertüchtigung), respektive Sportovní akce (Sportveranstaltung). Objednávky jednotlivých fotbalových týmů přinášejí zajímavé informace o jejich sportovním vybavení. Většina mužstev žádala o výstroj pro sedm hráčů, ale například tým Spedice (Spedition) požadoval kompletní vybavení pro deset hráčů a jednoho gólmána (tedy i pro zbývající nehrající členy týmu, protože na hřišti hrálo vždy jen sedm hráčů). Naopak fotbalové mužstvo Krejčí (Schneidermannschaft) si muselo svých sedm dresů „spíchnout“ z látkových zbytků (odpadu). V žádostech bylo uváděno i barevné provedení oblečení hráčů. Objednávka Gondy Redlicha z 16. srpna 1943 specifikuje potřebu 20 kusů bílých a modrých hadrů pro dresy fotbalového týmu Péče o mládež (Jugendfürsorge).¹¹⁾

V konvolutu objednávek se také vyskytuje téměř třicet případů, které souvisejí se žádostmi nadřízené služebny SS. Kromě nich se ve sbírce Terezín nachází i další komplementární soubor objednávek příslušníků služebny SS,¹²⁾ které byly určeny pro oddělení Produkce a postihují stejný časový úsek, tedy druhou polovinu roku 1943. Příslušníci SS nevyužívali jen práci židovských vězňů. Také jejich konfiskovaný majetek sloužil potřebám těchto „nahlidí“, a to především pro doplnění a zlepšení vybavení jejich bytů. Například SS Scharführer Rudolf Haindl si objednal „1 Stk. Couchdecke“ (jeden kus deky na pohovku), SS Hauptscharführer Hans Lederer, zodpovědný za chod terezínského zemědělství, „Leintuchstoff oder Wachs-tuch f. Ausstattung eines Kinderwagens, für die Auspolsterung des Korbes“ (Iněné nebo voskované plátno pro vybavení dětského kočárku, pro čalounění koše). Civilní zaměstnanec služebny SS August Rolf Bartels si vyžádal mimo jiné i „15 Stk. Zierpolster“ (15 kusů okrasných podušek) a sekretářka Schulz „2 Stk. schöne Zier-polster f. Couche“ (2 pěkné okrasné podušky na pohovku). Mezi objednávkami se nachází i žádost o výdej materiálu pro Deutsche Reichspost – Behördenfern-meldestelle Theresienstadt (Německá říšská pošta – telekomunikační úřad Terezín).¹³⁾ Jako zajímavý střípek lze uvést žádost z poloviny září 1943, tedy před příchodem chladného počasí, o 12 kusů vlněných dek pro vězení služebny SS v domě Q 414, což byla bývalá budova terezínské spořitelny. Jako zodpovědná osoba pro příjem tohoto vybavení byl uveden Rudolf Berner (1908–1973), který po deportaci z Terezína do Auschwitz-Birkenau prošel selekcí a na konci války byl osvobozen jako vězeň koncentračního tábora Dachau.¹⁴⁾

Jedním z dalších okruhů při studiu bloků objednávek je problematika 1200 dětí deportovaných do terezínského ghetta z Białystoku, které do Terezína přijely 24. srpna 1943. Jejich věznění v ghettu se věnovaly Hana Greenfieldová a Bronka Klubanski.¹⁵⁾ K dobru białystockých dětí směřovalo pět objednávek. Zajímavé je zjištění, že i když se mělo jednat o „speciální transport“ s úmyslem vyměnit tyto děti za německé státní příslušníky v zajetí, péče o ně podle dílčích informací v objednávkách nebyla na takové výši, jakou bychom mohli očekávat. Hned následující den po příjezdu dětského transportu bylo zažádáno pro „infekční baráky“ (Infektionsbaracke) o 40 dek odpadové kvality (Abfalldecke) k zajištění zatemnění.¹⁶⁾ Až o pět dní později (30. srpna 1943) bylo objednáno dalších 750 kusů nekvalit-

Besteller: *Leutnanten L. Bohl u. Kasperik.*
 Anschrift: *Katy [illegible]*

P. T. *Kuf. Baracke*

Nr. *684* *308* *194.3*

Wir bestellen hiermit: *750 Stück Abfalloberde*
50 14
50 Holzstoffoliecke ou 5007

St. mündlicher Heisung des
Leiters am 29/8. Monats 0

Bedingungen *neu H. Ing. Stahl*

Hochachtungsvoll:
[Signature]

SKALPBA Kr.

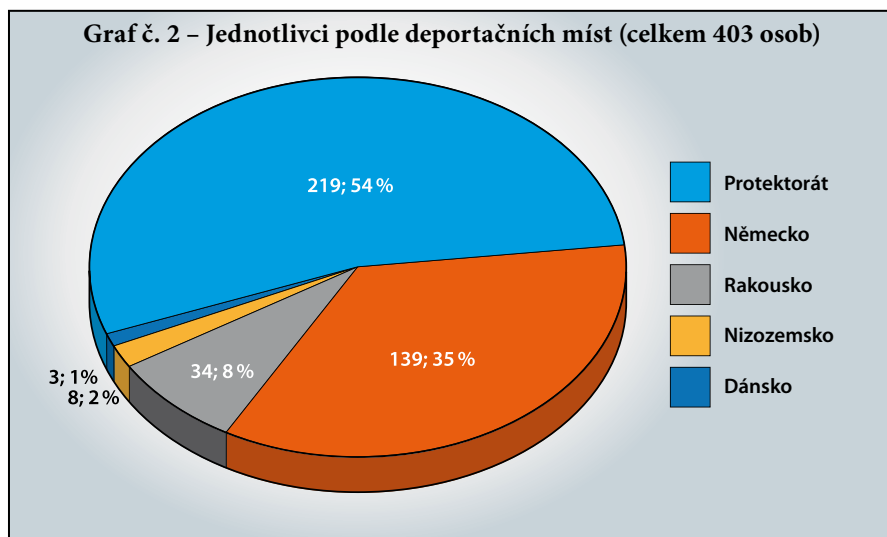
Bytové vybavení příslušníka SS, který v Terezíně sloužil u služebny M (archiv Hlavního úřadu říšské bezpečnosti). Soukromá sbírka Ingo Klause.

Žádost o výdej dek pro děti z Białystoku a jejich pečovatele ubytované v tzv. Západních barácích. Židovské muzeum v Praze.

ních dek, tj. asi dvě deky na tři děti. Pro personál, který měl zajišťovat péči o tyto dětské vězně, a byl proto ubytován spolu s nimi, bylo současně objednáno ještě 50 vlněných dek. Toto vybavení mělo být vydáno na základě příkazu velitele terezínské služebny SS Antona Burgera z večera předešlého dne.¹⁷⁾ Kronikář Mahler popisuje dny na přelomu srpna a září 1943 jako dobu, kdy v Terezíně panovalo mírné počasí pozdního léta. Izolaci bialystockých dětí podtrhuje i žádost o vydání dvou cestovních kufrů pro přepravu stravy do baráků. Je zajímavé, že tato objednávka byla podána pro potřeby nikoliv „infekčních baráků“, ale „dětských baráků“ (Kinderbaracke).¹⁸⁾ Podle žádosti z 5. září 1943 bylo do „infekčních baráků“ bialystockým dětem odevzdáno 100 kusů (ve skutečnosti asi párů) dětských sandálů.¹⁹⁾ Posledním záznamem bylo schválení objednávky pěti kilogramů barevných hadrů na správkou oděvů dne 13. září 1943.²⁰⁾

Kromě oddělení židovské správy se v konvolutu objednávek vyskytuje 403 individuálních příjemců, které jsem dokázal identifikovat (graf č. 2). Mezi objednávacími však byly i osoby blíže neidentifikovatelné – celkem se jednalo o 33 lidí. Podle všeho muselo jít o jednotlivce, kteří byli výdejčům či vedení rozděloven dobře známi, my však nejsme schopni bez podrobnějších informací jejich totožnost určit.

Zhruba dvě třetiny schválených objednávek podali muži a třetinu ženy. Podle místa deportace byli v průměru na jednu osobu úspěšnější vězni z protektorátu před vězni z Německa a nakonec z Rakouska. Pokud se podíváme na strukturu u odběru věcí na váhu, je evidentní disproporce u osob z protektorátních transportů oproti německým a rakouským vězňům. Zatímco rakouský žadatel získal na jednu objednávku v průmětu 2,2 kusu oblečení, 2,41 páru ošacení nebo obuvi a 0,23 kg nějakého materiálu, u německých vězňů se jednalo v průměru o 2,38 kusu oblečení, 2,85 páru ošacení nebo obuvi a 0,31 kg materiálu. U osob z protektorátu

bylo zásobení uvedenými předměty a materiálem v poměru 2,58 : 3,44 : 0,70. Mimořádné hodnoty nacházíme u „privilegovaných“ skupin holandských (3,37 : 5 : 0,5) a dánských vězňů (10 : 13,33 : 0). Ti sice vykazují v poměru k celkovému počtu osob deportovaných z Nizozemska a Dánska vyšší počet objednávek i obdržených předmětů, jedná se však o statisticky nevypovídající vzorek, protože šlo jen o několik žadatelů. Jestliže vypočítáme průměry ze všech objednávek (2,56 : 3,48 : 0,68), je patrné, že právě osoby z protektorátních transportů jim byly nejbližší. Dánské transporty, jak naznačují Mahlerovy deníkové záznamy, přijely do Terezína bez zavazadel, a o jejich vybavení se proto musela postarat příslušná oddělení židovské správy. Potvrzují to jednotlivé objednávkové listy. Dovybavení těchto „prominentních“ vězňů zajišťovala oddělení Vnitřní správa (Innere Verwaltung) přes své Starší domů, Péče o mládež (Jugendfürsorge) a Péče o pracující (Arbeiterbetreuung). Většina dánských vězňů dostala základní vybavení pro ubytování – například od 7. do 24. října 1943 bylo žádáno o 230 dek, 43 peřin, dva ručníky, 24 pružinových postelí, 35 polštářů, 11 okrasných polštářků (Zierpolster) a 27 povlečení na peřiny. Tři osoby z dánských transportů však kromě základních potřeb obdržely i řadu dalších předmětů. Prvními dvěma byli dánský vrchní rabín Max Friediger (1884–1947) a jeho syn Arthur (1919–1971).²¹⁾ Jako prominent byl Arthur Friediger v březnu 1944 potrestán přísným napomenutím a pokutou 100 ghetto korun za to, že se snažil přinést do ghetta asi 10 dkg špenátu.²²⁾ Třetí výjimkou byl Heinz Ewald Hess (1918–2008), syn bývalého člena terezínské Rady starších. Jeho otec Ing. Leo Hess byl za styk s okolím a pašování jídla do ghetta zbaven pozice a v září 1942 trestně zařazen do transportu Bn, jehož cílem byl vyhlazovací komplex Malý Trostinec nedaleko Minsku.²³⁾ Jako zajímavost uvádím přehled všech předmětů zapůjčených (leihweise) H. E. Hessovi, z něhož je zřejmé, že při příjezdu do ghetta byl zcela nezaopatřen: 1 zimní kabát, 1 oblek, 1 pár pracovních bot, 1 pár teplých pantoflí, 1 polštář, 1 teplá deka, 1 peřina, 1 pracovní oblek, 1 svetr s rukávy, 1 šála, 1 čepice, 2 košile pro denní nošení, 1 pyžamo, 1 noční košile, 2 pracovní košile, 2 tílka, dvoje kalhoty, 3 ručníky, 6 kapesníků, 3 páry teplých punčoch, 1 pár pracovních rukavic, 1 pokrývka hlavy, 2 povlaky na polštáře, 2 prostěradla, 1 taška s toaletními potřebami, 1 úklidová souprava a 1 kufr.²⁴⁾

Také fenomén poskytovat některé objednané věci ze skladů jen zápůjčkou (leihweise) stojí za zmínku. Výpůjčka je uvedena v celkem 129 případech, tj. u necelých 13 % všech objednávek. Jako příklad z října 1943 lze uvést zapůjčení jednoho závěsu a dvou dek Philippu Manesovi (1875–1944), který organizoval přednáškové cykly pro terezínské vězně v rámci aktivit Pořádkové služby.²⁵⁾

Z důvodu ztráty zavazadla (Gepäckverlust) podalo své žádosti 22 osob, z nichž sedm bylo do ghetta deportováno z Německa. Kromě nich jistý vězeň Neumann z pudy v Magdeburských kasárnách (Boden B V) podal hromadnou objednávku na výdej deseti kufrů a deseti batohů pro případy ztráty zavazadel.

V bloku objednávek č. 18 se nachází také žádosti podané účastníky zářijových transportů Dl a Dm, kteří vytvořili základ tzv. rodinného tábora Terezín (Familienlager Theresienstadt) v koncentračním a vyhlazovacím táboře Auschwitz-Bir-

kenau. Mezi těmi, kteří byli povinně zařazeni do transportu Dm (dostali tzv. Weisung) byl manželský pár Otto Fröhlich a Gerta Polatschková-Fröhlichová, kteří požadovali pár batohů, pár velkých tašek a také dva vaky na cestu. Další žádost podala Truda Janowitzová (1917–1944), manželka vedoucího terezínského Ústředního sekretariátu židovské administrativy JUDr. Leo Janowitze (1911–1944). Za povšimnutí stojí, že v objednávce je uvedena jen jako „žena dr. Janowitze“ bez obvyklých údajů a transportního čísla. Můžeme se oprávněně domnívat, že vzhledem k manželově vysoké funkci v aparátu terezínské správy měla Truda dostatek vybavení a věcí do transportu. Proto je překvapivé, že jí byly dány k dispozici lyžařské kalhoty, které představovaly velmi praktické vybavení pro nadcházející zimu.²⁶⁾ Poslední osobou zařazenou do zářijových transportů, která podala objednávku, byla Vilma Löwyová (1905–1943/1944).²⁷⁾ Žádala o batohy a příruční tašky. Podle dokumentů uložených v archivu památníku Yad Vashem trpěla těžkým astmatem, její manžel byl válečným invalidou a dcera Irena prodělala těžkou spálu. Přesto byli všichni zařazeni do transportu deklarovaného jako pracovní. Pravděpodobně dosáhli na tyto věci proto, že manžel Vilmy Arnošt Löwy (1894–1943/1944) byl patnáct let vedoucím židovské náboženské obce v Uherském Brodě a posledních osm měsíců v Terezíně působil jako tzv. Matrazenreferent (vedoucí odboru matrací) při oddělení Bytového hospodářství (Raumwirtschaft).²⁸⁾ S transporty Dl a Dm souvisela také žádost Ústřední lékárny (Zentral Apotheke) o výdej 20 malých kufříků na léky a zdravotnické vybavení pro tyto transporty. Z toho lze usuzovat, že jeden kufřík s léky byl k dispozici pro 250 deportovaných.²⁹⁾

Z více než 400 identifikovaných žadatelů byli někteří velmi úspěšní a jejich objednávky byly schváleny více než jednou. Ačkoliv toto zjištění není pro absenci dalších bloků úplně směrodatné, ukazuje určitý směr v distribuci vybavení a materiálu. Velkou část těchto úspěšných žadatelů, aniž bychom to čekali, tvořily osoby ve vedoucím postavení. Markantní je to především u vězňů deportovaných do ghetta z Německa. Šlo o vysoce postavené a známé osobnosti terezínského života, jako byli dr. Kurt Levy (1898–1944), dr. Karl Löwenstein (1887–1976), dr. Leo Baeck (1873–1956), dr. Moritz Henschel (1879–1947) či Philipp Manes (1875–1944). Nejvíce osob, kterým byly schváleny dvě žádosti, nacházíme u vězňů z protektorátních transportů (celkem 26), což odpovídá jejich vysokému podílu na celkovém počtu obyvatel ghetta. V konvolutu dochovaných dokumentů se nacházejí jen čtyři osoby, které podaly objednávku třikrát, a bylo jim vyhověno. Z německých vězňů se jednalo o Richarda Rockmanna (1908–1944), který působil jako kmenový zaměstnanec – pořadatel (Stammordner) židovské náboženské obce v Berlíně,³⁰⁾ a Ernu Geser (rozenou Jonas, nar. 1907) z Berlína, vedenou jako tzv. Geltungsjüdin.³¹⁾ Z protektorátních vězňů mezi „nejúspěšnějšími“ figurují vrchní rabín terezínského ghetta Zikmund Unger (1883–1944) a vedoucí kriminální strážce ghetta dr. Karel Wessely (1895–1944), jenž byl na konci srpna 1943 zatčen gestapem a nakonec zahynul v únoru 1944 v Auschwitz-Birkenau.

Největším přínosem výzkumu uvedeného konvolutu dokumentů je analýza struktury předmětů vydaných jednotlivým skupinám vězňů podle míst deportací

příjemců (protektorát, Německo, Rakousko, Nizozemsko, Dánsko). Vyřízené objednávky byly roztrženy do následujících čtyř kategorií:

- 1) základní potřeby – peřiny, polštáře, deky, povlečení, spací pytle;
- 2) potřeby každodennosti – oblečení, obuv, batohy, kufry;
- 3) vybavení „domácností“ – ozdobné věci, záclony, přehozy, plenty, koberce;
- 4) věci pro práci.³²⁾

Rozdělením všech objednaných a vydaných věcí do těchto skupin podle míst, odkud byli žadatelé deportováni do ghetta, zjišťujeme, že:

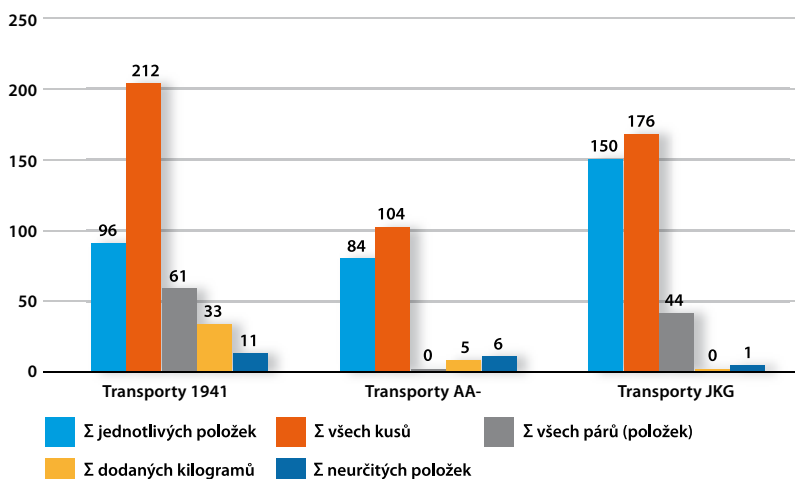
- 1) Osoby deportované z protektorátu získávaly nejméně základních potřeb, ale jejich podíl na ostatních kategoriích byl nejvyšší.
- 2) Základní vybavení a potřeby každodennosti byly rozdělovány všem skupinám kromě vězňů z nizozemských transportů, u kterých absentuje distribuce potřeb každodennosti (ošacení, obuv nebo batohy).
- 3) Největší rozdíly v redistribuci věcí mezi jednotlivými skupinami vězňů byly u tzv. vybavení „domácností“ – tedy předmětů, které zkrášlovaly bydlení, případně dovolily něco zakrýt či oddělit. Všimněme si, že největšími příjemci vybavení z této kategorie byli příslušníci protektorátních transportů.
- 4) Speciální pozornost v rámci tzv. vybavení „domácností“ si zasluhuje položka „odpadní textil“. Zatímco u žádostí útvarů terezínské správy se jedná o materiál ke spravování oblečení nebo hadry na uklízení, u jednotlivců, hlavně v případě vedoucích pracovníků ghetta, se mohl objednaný textil upotřebit pro vylepšení vybavení jejich „domácností“.

Odhlédneme-li od rozdělování předmětů a materiálu osobám uvnitř vězeňského společenství podle jednotlivých zemí, zajímala nás především jejich distribuce vězňům z protektorátních transportů. Jako tři skupiny (kohorty) pro vzájemnou komparaci jsem si vybral tzv. staré transporty z roku 1941, dále transporty řady AA- z května – srpna 1942 a nakonec i transporty z roku 1943, kterými přijely do ghetta zbytky příslušníků a pracovníků Židovské náboženské obce v Praze, respektive Židovské rady starších v Praze (transporty JKG). Srovnání vyřízených objednávek osob z těchto skupin ukazuje, že nejvíce položek překvapivě získali vězni deportovaní do Terezína v roce 1943, přestože byli v ghettu jen krátce. Můžeme předpokládat, že tu velkou roli hrály osobní vztahy a ochota terezínské správy saturovat jim chybějící věci a vybavení. Je také zajímavé, na co určité kohorty osob z protektorátních transportů nedosáhly. Za zmínku stojí, že především vězňům z transportů řady AA- nebyly distribuovány boty nebo ponožky. Kvalitativní šetření rozdělování předmětů nám však ukazuje trochu jiný obrázek. Bývalí pracovníci a příslušníci židovské obce v Praze deportovaní do Terezína v roce 1943, kteří byli nejspěšnější v počtu získaných věcí (položek), byli naopak nejméně úspěšní u indikátoru „blahobytu“ – tedy v případě vybavení „domácností“. U této kategorie byli nejspěšnější vězni z tzv. starých transportů z roku 1941, kteří se v ghettu

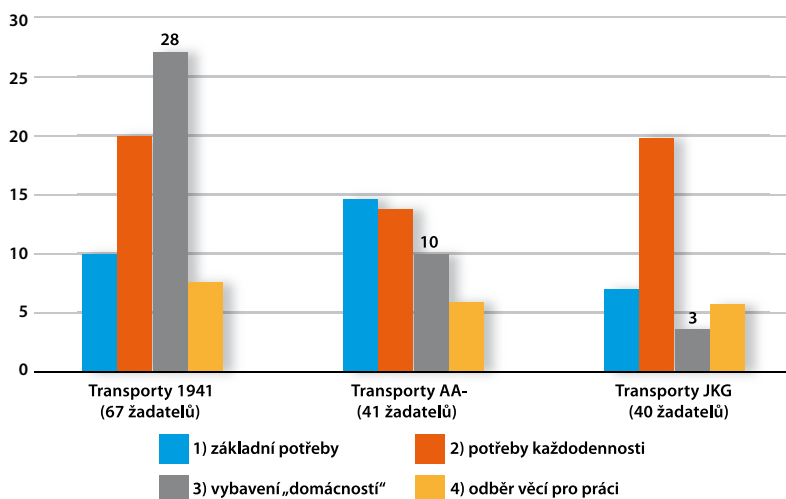
udrželi až do sledovaného období. Předpokládáme, že měli nějaký sociální nebo hospodářský kapitál a mohli si své „domácnosti“ vybavit zbytnými doplňky, jako byly přehozy přes postel, koberce atd.

Závěrem lze konstatovat, že pokus o kvantitativní a kvalitativní vyčtení souboru dokumentů Hospodářského oddělení – bloků objednávek věcí pro terezínské vězně a jednotlivá oddělení terezínské administrativy – zahrnuje dva měsíce poměrně konsolidace ghetta, která byla přerušena 6. září 1943 transportem pěti tisíc

Graf č. 3 – Členění výdeje objednaných věcí (transporty z protektorátu)

Graf č. 4 – Vydané věci podle kategorií (transporty z protektorátu)

věznů do koncentračního a vyhlazovacího tábora Auschwitz-Birkenau. Objednávkové listy dokládají rozdělování předmětů ze skladů ošacení a výstroje všem národnostním skupinám v terezínském nuceném společenství, takže můžeme říci, že tato podpora měla všeobecnou sociální funkci. Distribuce však podle výzkumu neprobíhala rovnoměrně. Velkými příjemci dvou hlavních kategorií pomoci (základní potřeby a potřeby každodennosti) byli především Židé deportovaní z Německa a Rakouska, v menší míře samozřejmě i vězni z protektorátu. I u této kategorie pak najdeme takové unikátní dokumenty, jako byla objednávka golfových kalhot podaná vedoucím úředníkem Ústředního sekretariátu dr. Kurtem Levym (1898–1944).³³⁾ Distribuce třetí kategorie – tedy věcí definovaných jako vybavení „domácností“ – je dokladem, že v ghettu existovala vrstva věznů, kteří byli příjemci vybavení s estetickou funkcí (předmětů „pro radost“). Šlo především o osoby z protektorátních transportů, prominentní vězně a členy terezínské Rady starších. Na základě rozboru informací z objednávek jsem došel k závěru, že i něco tak obyčejného, jako byl odpadní textil, mělo překvapivý význam v životě poslední jmenované skupiny věznů, neboť představovalo „bonus“ pro vybavení jejich „domácností“. Jako příklad lze uvést žádost Edith Ornsteinové (1913–2003), vedoucí Pracovního nasazení žen (Fraueneinsatz) v Ústředí práce, o vydání dvou metrů čtverečních textilního odpadu.³⁴⁾

Poznámky

¹⁾ Tento výzkum byl podpořen Grantovou agenturou ČR grantem č. 19-05523S.

²⁾ Hans Günther ADLER, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie*, Tübingen 1960, s. 422. Přeloženo autorem.

³⁾ Archiv Židovského muzea v Praze, sbírka Terezín (dále AŽMP, Terezín), inv. č. 231, Bloky objednávek č. 6–27.

⁴⁾ JUDr. Oskar Dubský, příloha k žádosti o vydání cestovního pasu z 29. 5. 1922, databáze holocaust.cz [online]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/database-dokumentu/dokument/101676-dubsky-oskar-zadost-o-vydani-cestovniho-pasu/> [cit. 1. 3. 2022].

⁵⁾ Památník Terezín (dále PT), inv. č. A 3412, Denní rozkaz č. 352, 20. 8. 1943.

⁶⁾ PT, inv. č. A 3420, Denní rozkaz č. 360, 14. 9. 1943.

⁷⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch Nr. 12/467, 30. 7. 1943.

⁸⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch Nr. 22/932, 9. 10. 1943.

⁹⁾ PT, inv. č. A 5704, Deník Willyho Mahlera, 5. 11. 1943.

¹⁰⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch Nr. 24/1037, 21. 10. 1943.

¹¹⁾ Srv. PT, inv. č. PT 4258 – plakátek fotbalového týmu Jugendfürsorge s podpisy hráčů, na kterém je zobrazen mladík v bílo-modrém dresu (bílá horní část a modré trenýrky).

¹²⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 212.

¹³⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 23/972, 14. 10. 1943.

¹⁴⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 19/785, 12. 9. 1943.

¹⁵⁾ Hana GREENFIELDOVÁ, *Z Kolína do Jeruzaléma. Střípky vzpomínek*, Jerusaleem 1996; Bronka KLIBANSKI, *Děti z ghetta Bialystok v Terezíně*, in: Terezínské studie a dokumenty 1996, Praha 1996, s. 71–83.

¹⁶⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 16/637, 25. 8. 1943.

¹⁷⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 17/684, 30. 8. 1943.

¹⁸⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 17/691, 31. 8. 1943.

- ¹⁹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 18/735, 5. 9. 1943.
- ²⁰⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 19/788, 13. 9. 1943.
- ²¹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 24/1004, 18. 10. 1943.
- ²²⁾ Anna HYNDRÁKOVÁ – Raisa MACHATKOVÁ – Jaroslava MILOTOVÁ (edd.), *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941–1945 (Regesta)*, Praha 2003, Denní rozkaz (Tagesbefehl) č. 422, s. 419.
- ²³⁾ Tamtéž, Denní rozkaz (Tagesbefehl) č. 215, s. 230.
- ²⁴⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 25/1063, 24. 10. 1943.
- ²⁵⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 19/775, 10. 9. 1943.
- ²⁶⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 18/730, 4. 9. 1943.
- ²⁷⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 18/723, 3. 9. 1943.
- ²⁸⁾ Yad Vashem Archives, O.64/16.1 – 1282, 1289 a O.64/20.3 – 2156.
- ²⁹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 18/722, 3. 9. 1943.
- ³⁰⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 13/506; 19/793; 27/1137.
- ³¹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 15/614; 15/621; 26/1108.
- ³²⁾ V rámci jednotlivých kategorií jsem se pokusil i o podrobnější roztrídění zaměřené na věci zateplené či teplé a věci lepší kvality.
- ³³⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 24/1002, 18. 10. 1943.
- ³⁴⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 231, Bestellbuch 14/542, 16. 8. 1943.

**DOCUMENTS OF THE ECONOMIC DEPARTMENT
OF THE JEWISH ADMINISTRATION AS A SOURCE ON EVERYDAY
LIFE IN THE TEREZÍN GHETTO**

Summary

Tomáš Fedorovič, Terezín Memorial

This article offers basic information on the distribution of items ordered and issued for the purpose of meeting essential needs of individual Terezín inmates and providing for the operation of the departments of the Jewish administration in the Ghetto. The data comes from the preserved order book (Bestellbuch) kept by the Economic Department of Terezín's Jewish administration, covering the period from July 3 to November 2, 1943. This hitherto overlooked source of information has revealed interesting insights into the everyday life in the Terezín Ghetto. A quantitative analysis of the sources shows that the Jewish administration managed to issue almost 63,000 items and less than 10 tons of materials during the four months under review. This involved primarily basic items and things needed for accommodation, various clothing, or "household" furnishing items. The actual process of distributing such items implies that inmates deported from the Protectorate of Bohemia and Moravia had been favored to a certain extent, as compared with prisoners coming from Germany and Austria. A qualitative analysis also highlights several major aspects supporting the conclusion that the high-ranking functionaries of the Jewish administration enjoyed certain privileges within Terezín's coerced community.

MUDR. KAREL RAŠKA V TEREZÍNĚ

Radana Rutová, Památník Terezín

Dlouho očekávaný konec druhé světové války vězňům terezínského ghetta i policejní věznic v Malé pevnosti nepřinesl pouze vytouženou svobodu, ale bohužel také epidemii skvrnitého tyfu. Nemoci, která se v Československu po celou dobu první republiky nevyskytovala. Tyfová epidemie v Terezíně vrcholila v době, kdy se svět již radoval z konce války. Mnoho bývalých terezínských vězňů si však muselo na svobodu ještě pár týdnů počkat. Proti rychle se šířící nákaze zasáhl jako první tým českých lékařů a dalších odborníků vyslaný do Terezína odbojovým orgánem – Českou národní radou. Působení této České pomocné akce (ČPA) přineslo nejen uznání z řad bývalých vězňů terezínské policejní věznic a české veřejnosti, ale také velmi silnou kritiku ze strany někdejších vězňů ghetta. Ta padala zejména na hlavu MUDr. Karla Rašky, velitele České pomocné akce.

Připomínky a nespokojenost zaznívaly především v souvislosti s nedostatečnou pomocí židovskému ghettu a jednostranným zaměřením činnosti ČPA na Malou pevnost. I z řad České pomocné akce se však ozývala nespokojenost ohledně fungování židovské samosprávy a chování zdravotníků v ghettu, kteří s nimi údajně odmítali spolupracovat a navíc se mnozí snažili Terezín po osvobození co nejdříve opustit. Kriticky se členové ČPA vyjadřovali také k zástupci Mezinárodního výboru Červeného kříže v Terezíně Paulu Dunantovi, který od 22. dubna 1945 v ghettu nepřetržitě pobýval a 2. května převzal Terezín pod ochranu Mezinárodního Červeného kříže.

Úkolem České pomocné akce v Terezíně bylo nejen dostat pod kontrolu epidemii skvrnitého tyfu, ale hlavně zabránit jejímu rozšíření mimo město. Od začátku však počet nemocných přesahoval rámec jejích personálních i materiálních možností. Paralelně s ČPA bojovaly s tyfovou epidemií zdravotní složky v ghettu, ovšem za mnohem horších materiálních podmínek a s nedostatečným vybavením. Situaci v ghettu se podařilo stabilizovat teprve po příjezdu zdravotnické pomoci Rudé armády.

Rivalita obou táborů, Karla Rašky a bývalých vězňů ghetta, pokračovala i po válce. Někdejší vězni, zejména z řad členů židovské samosprávy a zdravotníků, se snažili poukázat na nedostatečnou pomoc ghettu a nezájem ČPA o osud jeho obyvatel.

Terezín ke konci války

Na jaře 1945 se existence židovského ghetta stejně jako policejní věznic v Malé pevnosti blížily k svému konci. Navzdory jisté nervozitě, co nacisté zamýšlejí s židovskými vězni, byla situace v terezínském ghettu poměrně stabilní a místní s nadějí čekali na osvobození. Počátkem dubna 1945 se zde nacházelo více než 17 000 osob. Zdravotní poměry byly stabilizované. V druhé polovině dubna se stav tere-

zínské zdravotnické služby pohyboval okolo 170 lékařů, 350 sester, asi 70 dezinfektorů a 360 dalších pomocných sil.¹⁾ V nemocnicích se nacházelo více než 450 lůžek a židovští lékaři neevidovali žádný případ skvrnitého tyfu.²⁾

V Malé pevnosti byla situace komplikovanější. Již koncem roku 1944 se tamní policejní věznice potýkala s několika epidemiemi, především s úplavicí a břišním tyfem, který byl později zaměňován za skvrnitý tyfus. Velmi špatná situace panovala hlavně na IV. dvoře, kde velká část vězňů byla nasazena na nucené práce při budování podzemních továren u Litoměřic (stavební projekt Richard). Hygienické podmínky v přeplněných celách byly naprosto nevyhovující. Na jaře 1945 se ve věznici nacházelo více než 5000 osob.

Tři týdny před koncem války se Terezín stal cílovou stanicí pro evakuační transporty a pochody smrti z likvidovaných koncentračních a pracovních táborů na území Říše. První takový transport dorazil do města 20. dubna 1945 a po něm v rychlém sledu následovaly další. Místní se navíc na příjezd tisíců nových lidí neměli možnost připravit, neboť velitel ghetta Karl Rahm jim tuto skutečnost sdělil pouhý den předem.³⁾ Pro terezínské vězně setkání s těmito nově příchozími představovalo kruté seznámení s realitou „konečného řešení židovské otázky“. Často se stávalo, že zpět dorazili vězňové, kteří byli před několika měsíci z ghetta deportováni na údajné pracovní nasazení. Ti přinesli do Terezína zprávy o vyhlazovacích střediscích na Východě. Většina nově příchozích se nacházela ve velmi špatném fyzickém stavu a v naprostém psychickém rozkladu. Často byli na cestě i několik týdnů, s minimem jídla, byl mezi nimi velký počet mrtvých a osob balancujících na hranici života a smrti. Lidé, kteří přijeli evakuačními transporty, zavlekli do Terezína, kromě jiných nemocí, právě nebezpečný skvrnitý tyfus.⁴⁾ Celkem bylo do města těmito transporty dopraveno přes 14 000 lidí. Nově příchozí vězně nebylo možné zcela izolovat a oddělit zdravé od nemocných, zavšivené od nezavšivených. Většina z nich trpěla vysokými horečkami, různými infekčními chorobami, úplavicí, podvýživou.

Pro lékaře v ghettu to nebylo první setkání se skvrnitým tyfem. V průběhu roku 1943 se s příjezdem starých osob z Říše dostaly do ghetta šatní vši, které se v přeplněných ubikacích rychle šířily. Jako zázrakem tehdy nebyl zaznamenán jediný případ skvrnitého tyfu. Teprve v lednu 1944 byl mezi nově příchozími z Berlína zachycen jeden případ skvrnivky. Nemocný i jeho nejbližší okolí byli okamžitě izolováni, zavazadla i ubikace dezinfikovány. Přestože dotyčný na následky tyfu zemřel, nemoc se mezi obyvatele ghetta nerozšířila.⁵⁾

Pro vězně z evakuačních transportů byla vyklizena Hamburská a Drážďanská kasárna, kde byli nově příchozí umístěni. Došlo sice k jejich izolování od původních terezínských vězňů, ale zároveň byli společně ubytováni zdraví i nemocní. Jejich okamžitě roztrídění bylo nad možnosti zdravotnického aparátu ghetta. Kapacita odšívovacích stanic v této situaci naprosto nepostačovala, stejně jako bylo nad lidské síly postarat se o tolik nemocných a zubožených lidí. Během 20. – 23. dubna 1945 dorazilo do Terezína více než 9500 vězňů, odšívovací stanice ghetta však měla při nepřetržitém provozu denní kapacitu pouhých 600 osob.⁶⁾ Velkým

Zdravotníci České pomocné akce se zástupci Rudé armády (MUDr. Karel Raška druhý sedící zprava). Židovské muzeum v Praze.

problémem bylo také společné odlišování zdravých a nemocných lidí, protože původní odlišovací stanice pro nemocné vězně byla zrušena koncem roku 1944.⁷⁾ Situace byla ještě ztížena skutečností, že podzimními transporty roku 1944 odjeli z ghetta na Východ ti nejzkušenější dezinfektoři.⁸⁾ Všechny uvedené okolnosti nahrávaly velmi rychlému rozšíření skvrnitého tyfu.

První případ skvrnivky v ghettu byl zaznamenán 24. dubna 1945. Nemocí bylo postiženo mnoho nově příchozích. Hlavním ohniskem nákazy byly přeplněné prostory Hamburských a Drážďanských kasáren, kde byli tito lidé ubytováni. Již 1. května onemocněla tyfem první ošetřovatelka z původního osazenstva ghetta, která se nakazila při ošetřování vězňů z evakuačních transportů. V posledních dubnových dnech tak již bylo terezínským lékařům jasné, že do ghetta byl zavlečen skvrnitý tyfus, který se nebezpečně šířil.⁹⁾

Naopak v Malé pevnosti přítomnost a šíření skvrnitého tyfu zpočátku nepoznali, třebaže několik vězeňských lékařů mělo právě na tuto nemoc podezření. Již ke konci roku 1944 se v terezínské policejní věznici šířil břišní tyfus a další infekční choroby. Nulová zkušenost se skvrnitým tyfem za první republiky vedla k tomu, že mladší lékaři měli problém nemoc správně určit. Stejně jako v ghettu byl tedy výskyt skvrnivky i v Malé pevnosti před dubnem 1945 ojedinělý.

Lékař-vězeň v Malé pevnosti Jiří Syllaba společně s místním německým policejním lékařem Benno Krönertem již 25. dubna předložili veliteli věznice Heinrichu Jöckelovi zprávu o tom, že se mezi uvězněnými rozmáhá jednak břišní a s největší pravděpodobností také skvrnitý tyfus. Žádali zastavení přijímání dalších transportů, prostory pro izolaci nově příchozích a navýšení kapacity odlišovacích zařízení. Dále požadovali propuštění zdravých vězňů, 1500 mužů a ze-

jména 600 žen, u nichž nebyl zaznamenán ani jediný případ onemocnění tyfem. Naléhavě potřebovali více prostoru k izolaci nemocných. Velitel Jöckel však na žádná doporučení ohledně izolace a separace vězňů nepřistoupil. Transporty přijížděly dál a propuštěno bylo pouze 500 vězňů s TBC.¹⁰⁾

Benno Krönert proto nechal uzavřít a izolovat IV. dvůr. Koncem dubna 1945 se v Praze setkal s velitelem bezpečnostní policie Erwinem Weinmannem a informoval ho o neudržitelné situaci v Malé pevnosti a rovněž o chování velitele Jöckela, který ignoroval všechna upozornění. Weinmann proto nařídil provést v terezínské věznici lékařskou kontrolu. Inspekce, která proběhla 1. května, však nebyla příliš důsledná. Lékaři do cel nevstoupili, pouze rychle prošli budovy, aniž by pacienti zkontrolovali. Poté konstatovali, že vše je nanejvýš vyhovující a nebezpečí šíření nemocí nehrozí.¹¹⁾

Zprávy o přítomnosti skvrnitého tyfu brzy pronikly i za brány Terezína. Lékař z Hradce Králové přivezl 25. dubna do Státního zdravotního ústavu v Praze, tehdejšího působiště Karla Rašky, krevní vzorky devadesáti terezínských vězňů, kteří byli u Hradce Králové pracovní nasazení. Potvrzení skvrnivky u několika vzorků se stalo impulsem ke zřízení České pomocné akce a její cestě do Terezína.

MUDr. Karel Raška a ustavení České pomocné akce

Karel Raška se narodil 17. listopadu 1909 ve Strašíně u Sušice. Po absolvování medicíny na Univerzitě Karlově působil do roku 1939 jako vojenský lékař. Již tehdy se zabýval epidemiologií, zejména dyzentérií. Po demobilizaci v roce 1939 nastoupil do Státního zdravotního ústavu jako vedoucí mikrobiologického oddělení. V této pozici se věnoval například problematice alimentárních otrav nebo salmonelózy. Ke konci války se zapojil do odbojového hnutí (zdravotně-sociální komise České národní rady) a počátkem května 1945 byl vyslán do Terezína, aby zde čelil dalšímu šíření epidemických chorob. Raška sice dokázal tamější komplikovanou situaci za pomoci mnohých dalších zvládnout, svou přísností a nekompromisností si ale získal řadu nepřátel. V Terezíně se angažoval i po válce, kdy společně s MUDr. Františkem Patočkou upozorňovali na špatné podmínky v internačním táboře pro Němce. Vedl také zdravotní službu při repatriaci sovětských občanů a při odsunu Němců.

Po skončení druhé světové války Karel Raška vstoupil do komunistické strany. V roce 1946 se habilitoval na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy a o dva roky později se stal zástupcem ředitele Státního zdravotního ústavu. V roce 1949 přešel na ministerstvo zdravotnictví, kde vedl odbor epidemiologie. V této funkci se společně se svou ženou, farmakoložkou Helenou Raškovou, účastnil stáže českých a slovenských lékařů a přírodovědců v Sovětském svazu v roce 1950, na niž byli vybráni odborníci, kteří byli předurčeni hrát významnou úlohu v československém vědeckém výzkumu. Z ministerstva Raška odešel roku 1952, kdy byl jmenován ředitelem Výzkumného ústavu epidemiologie a mikrobiologie, který vedl do roku 1963, respektive formálně až do roku 1970. V roce 1955 byl jmenován profesorem Univerzity Karlovy a o pět let později se dočkal zvolení členem-korespondentem

ČSAV, ačkoli se proti jeho kandidatuře objevila i poměrně silná opozice. V roce 1963 se Karel Raška stal ředitelem Divize infekčních nemocí Světové zdravotnické organizace se sídlem v Ženevě (WHO). V roce 1966 byl přijat jeho program zaměřený na vymýcení pravých neštovic, pro který se mu podařilo získat podporu USA. Černé neštovice se poté podařilo celosvětově zlikvidovat a v roce 1980 je WHO prohlásila za vymýcené. Za tento úspěch udělila Raškovi britská Královská lékařská společnost Jennerovu medaili. Po sedmi letech působení ve Světové zdravotnické organizaci se Raška vrátil do Československa a dočkal se zde velmi chladného přijetí. V roce 1970 jej nastupující normalizační režim odvolal z vedení Ústavu epidemiologie a mikrobiologie, kde působil od roku 1952, a v roce 1972 byl donucen odejít do důchodu. Hlavním důvodem byla nevráživost ministra zdravotnictví České socialistické republiky Jaroslava Prokopce (1971–1989), jehož kandidátskou práci předtím Raška odhalil jako plagiát. Profesor Karel Raška zemřel 21. listopadu 1987 v Praze.

Karla Rašku kdysi někdo výstižně nazval „středověkým kondotiérem“, který byl neustále v boji. V drtivé většině případů se jednalo o boj sice tvrdý, ale spravedlivý, s jasně definovaným cílem: potlačit epidemie infekčních nemocí. Svými kolegy a dalšími lékaři byl popisován jako epidemiolog, který se neváhal ze dne na den sbalit a vyrazit tam, kde bylo potřeba. Ať už se jednalo o předválečné uprchlické tábory po záboru pohraničí, tyfovou epidemii v Terezíně, epidemii spalniček v Albánii či morovou ránu v Číně.

Za okupace vedl Raška epidemiologické oddělení Státního zdravotního ústavu v Praze. Již koncem roku 1944 jej vedení komunistického odboje pověřilo, aby připravil opatření, která po skončení války měla zabránit předpokládanému rozšíření infekčních a epidemických chorob v Československu.¹²⁾ Na přelomu let 1944 a 1945 začal Karel Raška pro tento úkol sestavovat tým odborníků, kteří se měli zaměřit především na vytvoření komplexního souboru hygienických a protiepidemických opatření na území osvobozené republiky souvisejících s pohybem a repatriací tisíců osob. Žádnou speciální akci zaměřenou na Terezín v tomto období nepřipravovali. K tomu došlo až v dubnu 1945, kdy zdravotně-sociální komise České národní rady pověřila Karla Rašku, aby zdolal epidemii skvrnitého tyfu v Terezíně a zabránil jejímu šíření mimo město. Pověření k akci mu předal MUDr. Bohuslav Budín, vedoucí zdravotně-sociální sekce Českého národního výboru a člen IV. ilegálního ústředního vedení Komunistické strany Československa.¹³⁾

Karel Raška odjel do Terezína 2. května 1945, a to bez souhlasu německých orgánů. Vydal se na cestu pouze s pověřením Státního zdravotního ústavu a v doprovodu jednoho lékaře z Roudnice nad Labem. Při této první cestě mu pomohli také lékaři Šolc a Veselý z ministerstva zdravotnictví, na jejichž příkaz měl Raška vyšetřit stav šíření skvrnitého tyfu v Terezíně. V té době nebyl přítomen velitel policejní věznic v Malé pevnosti Heinrich Jöckel, jednal proto s jeho zástupcem Wilhelmem Schmidtem.¹⁴⁾ Přítomen byl také místní lékař-vězeň Jiří Syllaba. Karel Raška si poté vynutil prohlídku vězňů, která ho již naplno přesvědčila, že ve věznicích se opravdu rozmáhá skvrnitý tyfus. Z neznalosti vězeňských poměrů a dal-

ších okolností místním lékařům vytýkal, že nepoznali skvrnivku a včas neučinili důsledná opatření k zastavení jejího šíření.¹⁵⁾ Ti se však se skvrnitým tyfem nikdy nesesetkali a bez krevních rozborů jej nebyli schopni správně detekovat. Jako první v Malé pevnosti správně určil skvrnivku polský lékař Włodzimierz Oroński, který před válkou pracoval jako epidemiolog a v Polsku se již s touto nemocí setkal.¹⁶⁾

O den později mohl Karel Raška pomocí mobilní laboratoře vyšetřit krev vězňů a z patnácti podezřelých vzorků zjistil, že u tří čtvrtin se jedná o skvrnitý tyf, ve zbývajících případech o tyfus břišní a další smíšené infekce.¹⁷⁾ Toho dne byl už přítomen i velitel Heinrich Jöckel a Karla Rašku z věznice vyhodil. Dle svědků, kteří byli jednání přítomni, Raška důrazně požadoval izolaci nemocných, hlavně těch se skvrnitým tyfem, a zastavení poprav v Malé pevnosti.¹⁸⁾

Karel Raška se poté odebral do ghetta, aby požádal zástupce Mezinárodního výboru Červeného kříže Paula Dunanta o pomoc, především při jednání s nacistickými orgány. Při vyjednávání mu měl pomoci ředitel Orbisu Franz Friedrich Rudel, který patřil mezi nejbližší rádce Karla Hermanna Franka a přispěl k tomu, že Frank povolil zdravotnickou akci pro Terezín.¹⁹⁾ Raška měl nově vystupovat jednak jako velitel České pomocné akce, ale také jako zástupce Mezinárodního Červeného kříže.²⁰⁾

Potom Raška odjel zpět do Prahy, kde se mu podařilo během několika hodin zorganizovat lékařskou kolonu. Jejími členy se stali lékaři a dobrovolníci ze Státního zdravotního ústavu, další ošetřovatelský a technický personál, ale také studentky posledního ročníku zdravotní školy při nemocnici Na Bulovce.²¹⁾ K akci se přidali i lékaři a zdravotníci z blízké Roudnice nad Labem. Zdravotnická pomoc byla vybavena pověřením České národní rady a také povolením K. H. Franka ke vstupu do věznice.²²⁾

Vstup do prostor Malé pevnosti byl pro mnohé šokem. Zdravotníci, kterých hlavně v prvních dnech nebylo mnoho, čelili několikatisícové převaze osob, které bylo nutno ošetřit.

„Setkali jsme se s mnoha přáteli, zejména dr. Syllabou. Upozorňoval nás, abychom se v celách ničeho nedotýkali, a ukazoval na množství vši. Byli jsme oblečeni do ochranných obleků. To, co jsem viděl, zejména na IV. dvoře, bylo tak hrozné, že to překonalo všechny mé představy. I když jsme měli za sebou dozorce, vystupovali jsme velmi suverénně, zejména dr. Raška. Vězni v celách byli zpočátku k nám nedůvěřiví. Říkali jsme jim, že je jdeme zachránit a osvobodit. Brzy se však nedůvěra rozplynula a lidé se na nás obraceli už nebojácně.“ (Vzpomínka prof. MUDr. Zdeňka Kunce, DrSc.)²³⁾

„Od prvního dne byla práce s nemocnými nad naše síly. Situaci nesmírně komplikovaly transporty zubožených vězňů z jiných táborů, které přijížděly většinou v noci a SS je nechali svému osudu. Museli jsme se o ně postarat, ošetřit a zajistit, aby neutekli, když ucítili svobodu.“ (Vzpomínka prof. MUDr. Karla Rašky, DrSc.)²⁴⁾

„Nevěděli jsme, kde máme začít, byla to hrůza se do cel podívat, neboť si vzpomínám, že jsem vystoupala na palandy, že tam nikdo nebude, ale byli tam vězni, kteří umírali. Ne v jednom případě se stalo, že nám vězni nevěřili, že jdeme jim pomoci,

a kousali nás apod. Cely byly přeplněné, spousta vši, blech a kostry potažené kůží. Nás bylo asi tak 30 lidí.“ (Vzpomínka Milady Sešrové.)²⁵⁾

„Pracovalo se neúnavně, ve dne v noci. V gumových skafandrech vyčerpávající. K nemocným bylo nutné lézt na palandy, vši jsme si stírali po vrstvách. Při tak masivním zavšivení nám našly i pod gumové skafandry.“ (Vzpomínka prof. MUDr. Jindřicha Karpíška, DrSc.)²⁶⁾

Činnost ČPA v Terezíně

Dne 4. května 1945 zahájila Česká pomocná akce svou činnost v Terezíně. Nejdříve se Karel Raška vydal do ghetta, kde se setkal s Paulem Dunantem a židovským starším Benjaminem Murmelsteinem. Dohodli se na přeměně Sudetských kasáren v nemocnici. Murmelstein přislíbil Raškovi 100 mužů a 100 žen, kteří by kasárny vyčistili a připravili pro nemocné.²⁷⁾ Židovské vedení považovalo tehdy za samozřejmé, že pomoc ČPA se bude týkat také ghetta a společně budou potírat tyfovou epidemii v Terezíně.²⁸⁾ Zároveň Heinrich Jöckel svolil k přesunu asi 600 žen z Malé pevnosti, u nichž se nevyskytl skvrnitý ani břišní tyfus. Proti přemístění těchto žen do ghetta neprotestovali představitelé židovské samosprávy, jak se mnohde uvádí. S přestěhováním nesouhlasil velitel ghetta Karl Rahm. Ženy, které ČPA ubytovala v tzv. Jižních barácích, chtěl poslat zpět do věznice. Proti tomu se ostře postavil Karel Raška.²⁹⁾

Na poradě téhož dne MUDr. Raška, MUDr. Karpíšek (oba ČPA), Paul Dunant a policejní lékař z Litoměřic odsouhlasili, že ČPA bude mít přístup do všech prostor policejní věznice a bude rozhodovat o přesunech vězňených z Malé pevnosti do nemocnice v Sudetských kasárnách. Propouštění vězňů mělo být vázáno souhlasem Karla Rašky.³⁰⁾

Dne 5. května 1945 nacisté narychlo opustili Terezín. Po jejich odchodu se v ghettu ani ve věznici v Malé pevnosti nepodařilo zajistit kontinuální plynulý chod. Masivně docházelo k samovolným odchodům vězňů bez lékařské prohlídky, přestalo se pohrbívat, vážlo zásobování, byly problémy s elektřinou a vodou. Od 4. do 12. května dodávání vody do Malé pevnosti obětavě zajišťoval hasičský sbor z ghetta pod vedením Leo Holzera.³¹⁾

Již v této fázi bylo jasné, že činnost ČPA je zaměřena na Malou pevnost a se zhoršující se situací v ghettu si budou muset tamní zdravotníci poradit sami. Na rozdíl od nich byla ČPA pro boj se skvrnitým tyfem velmi dobře připravena. České farmaceutické firmy ji dostatečně zásobovaly. V Praze a dalších městech probíhaly sbírky šatstva, léků a dalšího materiálu. Dobrovolníci přijížděli do terezínské Malé pevnosti se zásobami a další pomocí, mnozí zůstávali, aby pomohli v boji proti epidemii.

Počet nemocných skvrnitým tyfem v celém Terezíně stále stoupal. V ghettu nejprve přibývalo třicet až čtyřicet nových onemocnění denně, ve dnech vrcholu epidemie to bylo 120 – 150 nových případů v jednom dni.³²⁾ Pro zdravotníky v ghettu pod vedením MUDr. Richarda Steina bylo nad jejich síly postarat se o tolik nemocných. Hlavním odborníkem na problematiku tyfu zde byl nizozem-

Československá státní pomocná nemocnice v Terezíně.

Terezín, dne 11. července 1945.

P o t v r z e n í .

Jan Ing Leo H o l z e r velitel besičského sboru v Terezíně byl od prvních dnů práce pomocné akce české národní rady a poskytl čel státní pomocné nemocnici v Terezíně velice vydatně účasten na její činnosti. Zvláště v prvních dnech t. j. od 4. 9. 1945 počínaje, kdy šlo o to vykoupit a odvézt do německé části českých politických vězňů z Malé pevnosti a kdy selhalo zásobování vodou, p. Ing Holzer se svými spolupracovníky s nasazením vlastního života při těžbější SS velení Malé pevnosti, obětavě čerpal ve dne v noci vodu do rezervoáru. Tím umožnil očkování mnoha set českých politických vězňů, kteří se vlastně skládali z elity českého národa.

Vyslovujeme mu za to vřelý dík.

Príměř nemocniční:

Jaroslav
MUDr. Jindřich Karpišek.

Poděkování Leo Holzerovi za pomoc České pomocné akci při likvidaci tyfové epidemie ve věznici v Malé pevnosti. Židovské muzeum v Praze.

ský lékař, bakteriolog a hygienik Aaron Vedder.³³⁾ Ten po vedení židovské samosprávy požadoval, aby boj se skvrnitým tyfem měl naprostou přednost před ostatními nemocemi. Do chaotického řešení epidemie se mu podařilo vnést jistý řád.³⁴⁾

Se stále narůstajícím počtem nakažených se stupňovala i kritická situace v ghettu, kterou výrazně zhoršil příjezd dalších evakuačních transportů mezi 6. a 8. květnem. Na transport, který přijel do Terezína 6. května 1945, vzpomínají svědkové jako na nejtragičtější ze všech. Dorazilo jím 1200 – 1600 naprosto zubožených lidí (údaje v pramenech se různí), kteří byli na cestě čtyři týdny, z toho dvanáct dní bez jídla. Bylo mezi nimi 67 mrtvých a 237 dalších osob zemřelo v ná-

sledujících dnech.³⁵⁾ Otázka, kdo osoby z tohoto transportu roztřídí a ošetří, vyvolala další střet mezi ČPA a vedením ghetta. Nakonec tuto starost a péči převzali židovští zdravotníci a nově příchozí byli umístěni v tzv. Jižních barácích.³⁶⁾

Stížnosti na fungování ČPA se po tomto incidentu rychle množily a byly předmětem nejednoho jednání židovské Rady starších: „*Pan dr. Raška převzal rozpuštění a likvidaci Malé pevnosti, kterou zahájil ještě před odjezdem pan Dunant. Pan dr. Raška zabral toho dne [4. května 1945] uvolněné tzv. Sudetské kasárny. [...] Do těchto kasáren převáděl vězně Malé pevnosti za účelem odsvícení, skutečnou výkonnou práci však prováděly větší měrou orgány a pracovní síly tzv. židovského sídliště s vlastními pomůckami. [...] Dělna práce, přijetí dalších příchozích mas, nebyla panem dr. Raškou nijak zvládnuta, a tak se např. stalo, že při jednom z velkých příchozích transportů převzal pan dr. Raška péči, avšak v posledním okamžiku, kdy upozoroval téměř nepřekonatelné potíže, přenechal veškerou starost o umístění, vyživování a opatrování tohoto zuboženého transportu na tyto potíže nepřipraveným orgánům sídliště. Takto vznikl organizační zmatek zaviněný tím, že stávaly vlastně dvě pomocné akce, z nichž jedna si osvojila veškerou velící pravomoc, nebyla však s to povinnost v plné míře konat, místo aby veškeré potřebné síly a prostředky byly soustředěny pod společným vedením na jednu velkou pomocnou akci. Veškerá hmotná a personální pomoc přicházející z Prahy byla proti všemu očekávání použita výhradně pro menší úsek pomocných prací, pro likvidaci Malé pevnosti, ač i tam byly nasazeny z velké části naše síly.*“³⁷⁾

Nespokojenost s chováním odpovědných složek v ghettu však dávali stále více najevo i lékaři ČPA. Velmi negativně hodnotili fungování terezínské Rady starších a židovského staršího Benjamina Murrelsteina. Raška vedení ghetta označil jako „*bezmocnou instituci, jejímiž členy byli jen velmi málo schopní lidé.*“³⁸⁾ Nejvíce výtek směřovalo k neochotě židovských zdravotníků spolupracovat s ČPA a také k neschopnosti zabránit nepovoleným odchodům z ghetta. K těm bohužel docházelo ještě před jeho osvobozením a představovaly vážnou hrozbu zavlečení a rozšíření skvrnitého tyfu mezi okolní obyvatelstvo. Raška požadoval, aby v ghettu byly zřízeny stráže z řad bývalých vězňů, které by se snažily nepovoleným odchodům zabránit. Tento požadavek ovšem vyvolal jen další vlnu nevole ze strany židovského vedení. Navzdory stále se rozmáhající tyfové epidemii lidé i nadále nekontrolovaně opouštěli Terezín, většinou bez lékařské prohlídky a řádného povolení k odchodu.

Terezín po osvobození

V době největšího nárůstu tyfové epidemie zastihl terezínské vězně konec války. Rychlý spád revolučních událostí v Praze však nečekaně přinesl lékařům ČPA i zdravotníkům v ghettu další komplikace. Nejenže každým dnem narůstal počet případů skvrnitého tyfu, ale pražské povstání odřízlo Terezín od pravidelné materiální pomoci a dalšího zásobování.

Paul Dunant zplnomocnil 8. května 1945 MUDr. Karla Rašku k zastupování Mezinárodního Červeného kříže v Terezíně. Dne 10. května převzala město Rudá

armáda a velitelem Terezína byl jmenován major M. A. Kuzmin. Vedení židovské samosprávy bylo předáno Ing. Jiřímu Vogelovi. Dne 11. května Česká národní rada zrušila terezínské ghetto s tím, že všechny internované osoby se musí řídit příkazy Karla Rašky jako pověření České národní rady a Mezinárodního Červeného kříže. Raška měl určit postup likvidace ghetta a jeho samosprávy tak, aby byl zaručen nerušený chod bývalého tábora. Raškovým zástupcem se stal MUDr. František Patočka, který později vedení České pomocné akce převzal.³⁹⁾

Největším problémem po osvobození zůstaly odchody osob bez řádné propouštěcí procedury. Jestliže v období od konce dubna do 10. května 1945 odešlo z Terezína kolem tisícovky bývalých vězňů, od 10. května do vyhlášení karantény nad celým městem o tři dny později bývalé ghetto opustilo dalších asi 5000 lidí.⁴⁰⁾ Kolem 3000 jich odešlo po povinné lékařské prohlídce, ostatní utekli bez ní. Tuto repatriaci jednotlivců prováděla sama ČPA. Vyhláškou ze dne 12. května určila, kdo a za jakých podmínek může být z ghetta i vězňice propuštěn.⁴¹⁾ Lidé mohli odejít jen po důkladné lékařské prohlídce, při které od ČPA obdrželi potvrzení o tom, že jsou bez příznaků infekčních chorob. V potvrzení se uvádělo, zda osoba byla odvěšena. Osoby, které opustily Terezín, se musely hlásit u úředního lékaře v místě nového pobytu třikrát po sobě v týdenních intervalech.⁴²⁾

Po osvobození se poměry v obou pevnostech nijak nestabilizovaly, situace se naopak zhoršila. Právě v období od osvobození Terezína do příjezdu sovětské zdravotnické pomoci, kdy byla situace v bývalém ghettu nejvíce vyhocená, eskalovaly konflikty mezi ČPA a židovskou samosprávou. V dochovaných písemnostech se mimo jiné objevovalo tvrzení, že Karel Raška se k židovským osobám choval opovržlivě z důvodu jejich původu: „*Jak z naší zprávy vysvítá, byl ze strany České pomocné akce a dr. Rašky osobně dělán předem rozdíl mezi Židy a nežidy, [což je] počínání, které je neslučitelné s demokratickými principy nové Československé republiky.*“⁴³⁾

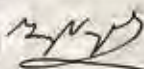
Na základě dochovaných zápisů z jednání mezi Ing. Vogelem, MUDr. Raškou a MUDr. Karpíškem to však byli právě lékaři ČPA, kteří odmítali dělit vězně na židovské a nežidovské. Na jedné z porad ČPA s lékaři a vedoucími představiteli ghetta proběhla i diskuse, zda se má pomáhat i jiným než původně československým občanům.⁴⁴⁾ Třebaže Raška ve svých zprávách často používal jiné údaje o složení vězněných osob, žádné prameny ani vzpomínky nedokazují, že by pomoc byla určena pouze pro vězně z Československa. V některých zprávách uváděl, že musí pomoci několika tisícům českých politických vězňů, jinde udával, že v Malé pevnosti se nacházejí osoby dvaceti různých národností, o které ČPA pečuje.⁴⁵⁾

Také mezi židovskými vězni se však objevovaly tendence upřednostňovat české a slovenské Židy. Vězni z východní Evropy, ať už židovského nebo nežidovského původu, stáli na posledním místě vězeňské hierarchie v Terezíně.

Odlišný přístup k vězňům z východní Evropy zaznamenala také jedna z dobrovolnic, která působila v Malé pevnosti: „*Dne 11. května pomáhala jsem v odvěšovací oddělení rozdávat oběd. Nemocní marně žádali o přídavek, i polévky byl nedostatek. [...] Sestra sice podotkla, že na tomto oddělení jsou jenom Poláci, ale*

10. května 1945-

Zpráva o činnosti pana Dr. Rašky.

(9)

Pan Dr. Raška, který sem byl delegován jako velitel židovské komunity tady, navštívil si od pracovníků své činnosti právomocně důstojně. Byl dostatečně zpraven o ně jich poměrech, neprobíhal s důležitostí a rovněž val ani za tuhle poznání se s některými důležitými a možnými.

Je strážně fyzické a nervové nastižil neprosto úkolům, jak ho se očekávaly a několik ráte hrubě postupoval proti orgánům správy důležitosti a dopustil se i nepřátelských výroků, prozrazujících zásadně nepřátelský postoj k osobě židovského původu. Tak na př. přišel se dvěma židovky do úřadovny rady starších a dal určitě židovské ultimatum ke splnění úkolu v této lhůtě neaplikovatelného. Vyhrožoval při tom, že nebude-li jeho rozkazu poslechnuto, dle r. d. starších židovským odvětví do cel. množství stovky tisíc bytů. Svoji bezradností a bezlidsností demonstroval a nasazením svým donutil pracovníky do té doby neprospěšně pracovat a stěžil hrubými zásadami zneškodnění společnou úkol. Nepřiblížil k tomu, že věděni důležitosti byly technické prostředky v rozhodnutích ekonomických a chodu vyřizování. Byly elektrické proud, byla voda, vše stravitelné. Vydal příkazem přiblížení ž. l., kterou dal vyloučit v celém teritoriálním okolí a zakázat židovské u aby se židy.

Dopřel židovského strážního oddílu, zvláště z něžně židovského velitele, ke klidné karanténě a vyloučení majitelů Ruskoji, francouzskými atd. a přispěl tím značnou měrou k šíření protizidovského postoje mezi nimi, neboť členové tohoto sboru byli nuceni i násilím zakročit proti vyhládkovému a tím neukázanému smrtelnému zabitým skupinám.

Jak jsme se dozvěděli, šel v Praze neoprávněně tvrdit, že tenom v blahobytu, že jsme byli zvyklí židovským z okolí, a že odněkde svou samostatnou povinností pomoci.

./.

Věškeré tvrzení jsme ochotni doložit výrokem svědků.

Ještě se pan Dr. Raška ze zájmových důvodů prax své úkol rozhodl, prosíme, aby byl ze svého místa odvolán a aby byl nahrazen jinou osobou, která by v součinnosti s locální zastupovnou židovskými vědy pomohl při v. budování velkové společnosti tady v úkolů židovské komunity.

Koncept stížnosti na působení Karla Rašky v Terezíně. Židovské muzeum v Praze.

Terezín po osvobození, nádvoří Sudetských kasáren I. Židovské muzeum v Praze.

*pomocná akce byla přeci míněna pro všechny slovanské vězně. [...] O naše nemocné politické jak v Malé, tak Velké pevnosti je postaráno dobře.*⁴⁶⁾

Dalším předmětem neshod bylo i nadále propouštění bývalých vězňů. Ve snaze zabránit odchodům z Terezína bez řádné propouštěcí procedury Karel Raška oznámil, že každý, kdo se pokusí opustit ghetto bez lékařské prohlídky a propouštěcí zprávy, bude umístěn do prostor určených pro nemocné skvrnitým tyfem.⁴⁷⁾ Tomuto jeho kategorickému vyjádření předcházela útek několika desítek vězňů právě z onoho transportu smrti, který dorazil do Terezína 6. května. Lidé, kteří uprchli přímo z vlaku, nebyli vyšetřeni ani odšíváni. Raška později uvedl, že právě tyto osoby roznesly nákazu skvrnitým tyfem do blízkých vesnic. Není doložen žádný případ, kdy by došlo k naplnění uvedené výhrůžky, zůstalo jen u varování. Stejným trestem měl Raška hrozit i členům židovské samosprávy ghetta, pokud neuposlechnou jeho rozkazy.⁴⁸⁾

S nedovoleným odchodem vězňů se potýkali také lékaři v Malé pevnosti. Lidé věznění často několik let se pochopitelně snažili dostat co nejdříve na svobodu a opustit místo svého utrpení. Tamní lékaři, sami bývalí vězni, zaujímali k těmto snahám benevolentnější přístup. I oni vedli vnitřní boj mezi touhou vrátit se co nejdříve domů a povinností zůstat a pomoci při likvidaci epidemie.

Aby se zamezilo dalším nekontrolovaným odchodům, Karel Raška nařídil, aby všichni českoslovenští občané (resp. osvobození vězni z protektorátních transportů), kteří jsou zdraví a v ghettu nepotřební, byli po zdravotní prohlídce propuštěni z Terezína. Raška argumentoval také potřebou umístit na 10 000 příchozích z eva-

Terezín po osvobození, nádvoří Sudetských kasáren II. Židovské muzeum v Praze.

kuačních transportů do uvolněných prostor v ghettu.⁴⁹⁾ K tomu se velmi negativně stavěl Jiří Vogel, který několikrát opustil schůzi židovské samosprávy, na které se o této věci jednalo. Jeden z jejích účastníků, sám člen nejužšího vedení bývalého ghetta, k tomu podotkl, že „*zatímco jakýkoliv rozkaz z německé strany byl okamžitě splněn, k žádostem českých lékařů se principiálně stavíme odmítavě.*“⁵⁰⁾

Sám Jiří Vogel ve vzpomínkách uvedl, že s ČPA spolupracovat nechtěl: „*On byl hlavně určen pro Malou pevnost, ne pro nás. Ale u nás byl také. Tedy vrchol jeho nechuti až odporu k těm židovským vězňům spočíval v tom, že vydal rozkaz, který jsem snad dal Židovskému muzeu, to už nepamatuji, ale ten existuje někde, kde Raška podepsal, že zavře každého do infekčních cel, kde se tehdy šířila skvrnivka, kdo neposlechne. No tak, když lékař chce někoho nakazit, tak je to víc než... Neuskutečnil to, to bychom byli nedovolili. On byl hysterik, já na něj pamatuji, on plakal, tam byl chaos, pochopitelně, a on nebyl schopen nějak něco zorganizovat skutečně. Ale my jsme s ním nespolupracovali, to je pravda. My jsme spolupracovali se Sověty, a ti se chovali tedy výborně.*“⁵¹⁾

Vzájemná rivalita došla až tak daleko, že vedení židovské samosprávy usilovalo o Raškovo odvolání. Jiří Vogel s jedním z lékařů a s pomocí tajemníka samosprávy Emanuela Wassermanna připravili oficiální stížnost, kterou Wassermann 12. května doručil ministru zdravotnictví Adolfu Procházkovi.⁵²⁾ Karlu Raškovi vytýkali ignorování potřeb ghetta a osočovali ho z protizidovských postojů, zabavování materiální pomoci pouze pro potřeby Malé pevnosti, stejně jako potravinové pomoci ze zásilek Červeného kříže.⁵³⁾

V konceptu stížnosti bylo mimo jiné uvedeno: „Pan dr. Raška, který sem byl delegován jako velitel České pomocné akce, osvojil si od prvopočátku své činnosti pravomoc diktátorské. Nebyl dostatečně zpraven o zdejších poměrech, neprohlédl sídliště a nepovažoval ani za nutné seznámit se s nutnostmi sídliště samotného. Po stránce fyzické a nervové nestačil naprosto úkolům, jež ho zde očekávaly, a několi-kráte hrubě postupoval proti orgánům správy sídliště a dopustil se i nepřátelských výroků prozrazujících zásadně nepřátelský postoj k osobám židovského původu. Tak např. přišel se dvěma četníky do úřadovny Rady starších a dal určité časové ultimatum ke splnění úkolu v této lhůtě nesplnitelného. Vyhrožoval při tom, že nebude-li jeho rozkazu poslechnuto, dá Radu starších četnictvem odvésti do cel zamořených skvrnitým tyfem. Svou bezradností a bezhlavostí desorganizoval s nasazením své domnělé pravomoci do té doby nedotčený aparát a ztížil hrubými zásahy zamýšlenou společnou akci. Nepřihlížel k tomu, že válečnými událostmi byly technické prostředky v rozhodujících okamžicích z chodu vyřazeny. Nebyl elektrický proud, nebyla voda, vázlo stravování. [...] Použil židovského strážního oddílu, založeného z nařízení četnického velitele, ke hlídání karantén s válečnými zajatci ruskými, francouzskými atd., a přispěl tím značnou měrou k šíření protizidovského postoje mezi nimi. [...] Ježto se pan dr. Raška ze zmíněných důvodů pro svůj úkol nehodí, prosíme, aby byl ze svého místa odvolán a aby byl nahrazen jiným lékařem, který by v součinnosti s legálním zástupcem československé vlády pomohl při vybudování velkorysé společné akce k úplné likvidaci Terezína.“⁵⁴⁾

K projednání stížnosti nedošlo, protože v bývalém ghettu se mezitím organizování lékařské péče ujala sovětská zdravotní služba.⁵⁵⁾

Sovětská pomoc Terezínu

Lékaři České pomocné akce bojovali s epidemií v Malé pevnosti a v ghettu zatím každým dnem narůstal počet nakažených. Karel Raška s Paulem Dunantem se proto dohodli na nutnosti navázat styky s osvobozující Rudou armádou a požádat ji o pomoc. Raška uvedl, že v těch dnech hlavně potřeboval, aby sovětská armáda pomohla zabránit nekontrolovaným odchodům z ghetta.⁵⁶⁾

Dunant s Raškou a jedním lékařem ČPA se proto vydali do Saska, nepodařilo se jim ale překročit frontu a s nepořízenou se vrátili do Terezína. Jednotky Rudé armády, které 8. května projížděly Terezínem, umožnily Raškovi, aby jel v koloně sovětských tanků do Prahy. Zde se setkal s vedením odboje, se členy zdravotně-sociální komise České národní rady a také se zástupci Rudé armády. Při prvním jednání s československou vládou a představiteli sovětské armády Raška neuspěl. Tehdy zasáhla jeho žena Helena Rašková a přesvědčila předsedu vlády Zdeňka Fierlingera a velitele pražské posádky Pavla Semjonoviče Rybalka o nevyhnutelnosti okamžité pomoci Terezínu.⁵⁷⁾ Ve velmi krátké době pak byla připravena sovětská zdravotní akce, která spolu s Raškou přijela 11. května do města. Součástí zdravotní kolony Rudé armády bylo kompletní vybavení pro pět armádních nemocnic s kapacitou 5000 lůžek, dále mobilní laboratoře, odšívovací stanice a personál čítající 52 vojenských lékařů, 75 sester a 213 osob ošetrovatelského a pomocného personálu.⁵⁸⁾

Jedním z prvních kroků sovětské zdravotní služby bylo naprosté uzavření Terezína. Počínaje 13. květnem byla nařízena přísná karanténa v někdejší ghettu i v bývalé věznici gestapa v Malé pevnosti. Od tohoto dne až do 28. května došlo k pozastavení propouštění a repatriace vězňů. Jedinou výjimkou bylo vypravení repatričního vlaku s asi 1200 osobami na Slovensko.⁵⁹⁾

Nekontrolované šíření skvrnitého tyfu tak bylo konečně zastaveno i v ghettu. Jakmile ČPA dostala pod kontrolu epidemii v Malé pevnosti, začala se více angažovat i v bývalém ghettu a spolupracovat se zdravotníky Rudé armády. Také zdravotní složky někdejšího ghetta mnohem ochotněji spolupracovaly se sovětským zdravotnickým personálem než s ČPA.⁶⁰⁾ Vysoké procento osvobozených terezínských vězňů tehdy sužovala nějaká choroba a celé město budilo dojem jednoho velkého lazaretu. Celkem terezínskými nemocnicemi prošlo na 9000 lidí, z nichž více než polovina měla skvrnitý tyfus.⁶¹⁾

Již v polovině května 1945 nastal pokles onemocnění a 13. června mohla být činnost sovětské zdravotní služby v Terezíně ukončena. Zdravotníci se pak přesunuli do bývalého koncentračního tábora v Litoměřicích. Terezínské nemocnice převzalo ministerstvo zdravotnictví jako Československou státní pomocnou nemocnici, vybavilo ji a dále se staralo o její potřeby a zásobování. Po ukončení repatriací a vyklizení Terezína byli zbývající pacienti přesunuti do nemocnice v Litoměřicích. Zpráva Československé státní pomocné nemocnice z 20. června 1945 sdělovala, že epidemii se podařilo definitivně překonat a je možné zahájit přípravu na úplné ukončení činnosti nemocnic i České pomocné akce.⁶²⁾ V srpnu opustil Terezín i major Kuzmin se svým štábem.

Závěr

České pomocné akci se podařilo v době od 4. do 11. května 1945 zastavit nekontrolované šíření epidemie skvrnitého tyfu v policejní věznici v terezínské Malé pevnosti. Nestáčila však na to, aby stejnou péči poskytla také někdejšímu židovskému ghettu, kde se potýkal se stejnou nemocí větší počet bývalých vězňů.

Sám Karel Raška uvedl, že i když se jim epidemii v Malé pevnosti podařilo ve velmi krátké době zvládnout, nezbývaly prostředky a kapacita postarat se také o tolik nemocných z ghetta. V bývalé věznici gestapa měli i po roztrídění a ošetření vězňů stále na starosti více než tisícovku nemocných, pod péči České pomocné akce spadal i několikatisícový bývalý koncentrační tábor v Litoměřicích. Zdravotníci ČPA nebyli schopni bez dalších materiálních a personálních posil sami zastavit nezadržitelně se horšící situaci v ghettu. To, že prioritou ČPA byla terezínská policejní věznice, dokazuje i rozdíl v hospitalizační křivce, která v Malé pevnosti dosáhla svého vrcholu 9. května, zatímco ve zrušeném ghettu až o jedenáct dní později.⁶³⁾

Skvrnitý tyfus se ovšem nevyhnul ani lékařskému a ošetrovatelskému personálu. Nemoc si vyžádala 43 obětí mezi zdravotnickým personálem bývalého ghetta a životy čtyř osob z řad České pomocné akce.⁶⁴⁾ Vyšší úmrtnost mezi židovskými zdravotníky byla způsobena i nedostatkem vhodného vybavení. Lékaři ČPA

měli k dispozici gumové obleky a byli tak více chráněni před obrovským množstvím vši. Personál ČPA byl také v mnohem větší míře proočkován. V Terezíně byla sice po osvobození k dispozici vakcína, ale proti místnímu tyfu, který přenášely šatní vši, příliš účinná nebyla.⁶⁵⁾

Působení Karla Rašky a ČPA při likvidaci terezínské tyfóvé epidemie bylo v mnoha ohledech reflektováno i po válce. V roce 1947 se několik bývalých vězňů ghetta snažilo podat podnět k přezkoumání Raškova chování v Terezíně. Jejich aktivita souvisela s připravovaným vydáním knihy Zdeňka Lederera o terezínském ghettu.⁶⁶⁾

Z dopisu Jiřího Vogela: „*Již před delší dobou jsem slyšel o námětu podrobit činnost dr. Rašky v osvobozeném terezínském ghettu a jeho poměr k tehdejšímu osvobozeným vězňům ghetta důkladnému přezkoušení. Jak známo, sklídl dr. Raška z mnohých stran skvělé uznání a patrně je i jeho popis ve straně velmi dobrý. Skutečnost však je, alespoň co se jeho činnosti v ghettu týče, poněkud jiná. Sám mám o této věci dostatečný materiál pohromadě a řada soudruhů i jiných osob má proti Raškovi z této doby vážné námítky. [...] Nyní vydává jistý Zdeněk Lederer knížku o Terezínu. [...] V tomto rukopise líčí autor Rašku tak, jak já, mnozí jiní a patrně i ty jsme Rašku viděli. Uznává totiž jeho případné zásluhy za Malou pevnost, ale pokazuje současně na jeho naprosté selhání při úkolu, který mu byl dán v ghettu. Při tom se netají ani jeho příkrým postojem vůči židovským vězňům a nezamlčuje malé i velké, dokonce i osudové nedostatky, zapříčiněné nevhodností osoby dr. Rašky na místo vedoucího společné záchranné akce.*“⁶⁷⁾

Výpovědi bývalých terezínských vězňů proti Karlu Raškovi shromažďovala Laura Šimková, která byla sama vězněna v Terezíně a po válce působila ve vedení Rady židovských náboženských obcí. Tyto dokumenty se mi bohužel doposud dohledat nepodařilo.

Karel Raška se pochopitelně obviněním bránil. Kromě logických důvodů, že nebylo možné v tak malém počtu lidí obstarat tisíce nemocných, argumentoval nečinností Mezinárodního Červeného kříže a jeho zástupce v Terezíně Paula Dunanta, kterého obvinil z kolaborace, nečinnosti i nepřátelství vůči českému národu a nazýval ho osobou blízkou K. H. Frankovi. „*Paul Dunant se urážlivě choval vůči českému národu, prezidentu Benešovi, Košickému vládnímu programu. [...] Mezinárodní Červený kříž se od konce dubna 1945 staral v Terezíně pouze o ghetto, tím dopustil popravu 52 osob z věznice na Malé pevnosti. Byli jsme schopni [ČPA] zasáhnout ještě o pět dní dříve a zachránit životy těch nejlepších českých synů. [...] Na druhou stranu [Paul Dunant] umožnil včasný zákrok na Malé pevnosti a rozvinuly se i záchranné práce v ghettu.*“⁶⁸⁾

Poznámky

- ¹⁾ Památník Terezín (dále PT), inv. č. A 370/1.
- ²⁾ Archiv Židovského muzea v Praze, sbírka Terezín (dále AŽMP, Terezín), inv. č. 330b.
- ³⁾ Vojtěch BLODIG, *Poslední dny války, první měsíce míru. Terezín v roce osvobození*, Terezínské listy 23, 1995, s. 7.
- ⁴⁾ Skvrnitý tyfus je závažné infekční onemocnění, které se přenáší šatní vší, blechou, klíštětem či krví. Nemocní trpí horečkou, zimnicí, třesavkou, bolestí těla a charakteristickou vyrážkou. Tyfus se velmi často šířil ve věznicích, proto se mu také říkalo vězeňská horečka. V Terezíně se ovšem jednalo o skvrnivku atypickou, při níž vynikaly hlavně nervové a mozkové příznaky. Úmrtnost se udává 10 – 40 %.
- ⁵⁾ Jan PICK – Richard POLLAK – Josef PACOVSKÝ, *Terezín očima hygienika. Zpráva z terezínského koncentračního tábora o boji proti hmyzu a skvrnitému tyfu*, Praha 1948, s. 14.
- ⁶⁾ Karel LAGUS – Josef POLÁK, *Město za mřížemi*, Praha 2006, s. 210.
- ⁷⁾ J. PICK – R. POLLAK – J. PACOVSKÝ, *Terezín očima hygienika*, s. 16.
- ⁸⁾ Tamtéž.
- ⁹⁾ Tamtéž.
- ¹⁰⁾ PT, inv. č. A 370/1.
- ¹¹⁾ Více Alexander LUKEŠ, *Svatý týden v Terezíně*, Praha 2008.
- ¹²⁾ PT, inv. č. A 4474.
- ¹³⁾ PT, inv. č. A 5715.
- ¹⁴⁾ PT, inv. č. A 4474.
- ¹⁵⁾ PT, inv. č. A 370/1.
- ¹⁶⁾ PT, inv. č. A 4474.
- ¹⁷⁾ Tamtéž.
- ¹⁸⁾ PT, inv. č. A 370/1.
- ¹⁹⁾ PT, inv. č. A 4474.
- ²⁰⁾ Tamtéž.
- ²¹⁾ A. LUKEŠ, *Svatý týden v Terezíně*.
- ²²⁾ PT, inv. č. A 4474.
- ²³⁾ PT, inv. č. A 5715.
- ²⁴⁾ PT, inv. č. A 4474.
- ²⁵⁾ PT, inv. č. A 6570.
- ²⁶⁾ PT, inv. č. A 4884.
- ²⁷⁾ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (dále VÚA-VHA), sbírka KT – Koncentrační tábory 1938–1945, inv. č. 184.
- ²⁸⁾ Tamtéž.
- ²⁹⁾ Tamtéž.
- ³⁰⁾ Tamtéž.
- ³¹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 343.
- ³²⁾ K. LAGUS – J. POLÁK, *Město za mřížemi*, s. 210.
- ³³⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 262.
- ³⁴⁾ V. BLODIG, *Poslední dny války, první měsíce míru*, s. 14.
- ³⁵⁾ Tamtéž, s. 8, 21; AŽMP, Terezín, inv. č. 330b.
- ³⁶⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 330b.
- ³⁷⁾ Tamtéž.
- ³⁸⁾ PT, inv. č. A 4474.
- ³⁹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 330b.
- ⁴⁰⁾ V. BLODIG, *Poslední dny války, první měsíce míru*, s. 18.
- ⁴¹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 331.
- ⁴²⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 330b.
- ⁴³⁾ Tamtéž.
- ⁴⁴⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 329b.
- ⁴⁵⁾ PT, inv. č. A 25/11.
- ⁴⁶⁾ VÚA-VHA, sbírka KT – Koncentrační tábory 1938–1945, inv. č. 72.
- ⁴⁷⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 330b.
- ⁴⁸⁾ Židovské muzeum v Praze (dále ŽMP), sbírka Rozhovory s pamětníky, rozhovor č. 663; AŽMP,

- Terezín, inv. č. 330b.
- ⁴⁹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 330b.
- ⁵⁰⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 329b.
- ⁵¹⁾ ŽMP, sbírka Rozhovory s pamětníky, rozhovor č. 5.
- ⁵²⁾ PT, inv. č. A 4999.
- ⁵³⁾ Tamtéž.
- ⁵⁴⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 330b.
- ⁵⁵⁾ PT, inv. č. A 4999.
- ⁵⁶⁾ PT, inv. č. A 4474.
- ⁵⁷⁾ Eduard UJHÁZY, *Helena Rašková a Terezín*, Roš chodeš. Věstník židovských náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku, roč. 84, 2022, č. 6, s. 23.
- ⁵⁸⁾ Miroslava BENEŠOVÁ, *Situace v Terezíně po skončení války*, Terezínské listy 18, 1990, s. 15.
- ⁵⁹⁾ V. BLODIG, *Poslední dny války, první měsíce míru*, s. 15.
- ⁶⁰⁾ ŽMP, sbírka Rozhovory s pamětníky, rozhovor č. 663.
- ⁶¹⁾ PT, inv. č. A 4884.
- ⁶²⁾ V. BLODIG, *Poslední dny války, první měsíce míru*, s. 17.
- ⁶³⁾ PT, inv. č. A 6739.
- ⁶⁴⁾ V. BLODIG, *Poslední dny války, první měsíce míru*, s. 14.
- ⁶⁵⁾ PT, inv. č. A 4999.
- ⁶⁶⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 342g.
- ⁶⁷⁾ Tamtéž.
- ⁶⁸⁾ PT, inv. č. A 25/11.

DR. KAREL RAŠKA IN TEREZÍN

Summary

Radana Rutová, Terezín Memorial

At the end of the war, the situation in Terezín was exacerbated by a spotted fever epidemic spreading in both fortresses in the town. The contagion was disseminated primarily by inmates coming in evacuation transports who began arriving in Terezín on April 20, 1945. Following confirmation of the incidence of spotted fever the Czech National Council sent to Terezín a team of doctors and nurses led by Dr. Karel Raška. Called Česká pomocná akce (Czech Help Action), this group arrived at the prison gates in the Small Fortress still before its liberation and immediately set down to accomplishing its mission – to get the spotted fever epidemic under control and prevent the contagion from spreading outside Terezín.

Soon afterwards, the first serious disagreements began to emerge between the Czech Help Action and the leading representatives of the Jewish administration that kept escalating with the uncontrolled spread of the disease in the Ghetto. Despite expectations that incoming health care would be focused on both Nazi repressive facilities in Terezín, medical assistance was concentrated primarily on helping inmates in the former Gestapo Prison. Karel Raška and other physicians from the Czech Help Action were accused of utter lack of interest in treating Ghetto inmates and blamed for taking up premises and necessary equipment for the needs of the Small Fortress. Accusations of racial prejudices were even voiced. For their part, the doctors from the Czech Help Action also criticized the Ghetto's high-ranking officials and their uncooperative attitude. The overall situation calmed down with the arrival of the Soviet Army's medical unit and the declaration of quarantine in the whole of Terezín.

ROLE SVĚDECTVÍ JAKO DŮKAZNÍHO PROSTŘEDKU V TRESTNĚPRÁVNÍM VYROVNÁNÍ S NACISTICKÝMI ZLOČINCI V TEREZÍNĚ 1945–2001

Vojtěch Kyncl, Historický ústav Akademie věd České republiky

Výjimečné postavení v rozkrývání a trestněprávním podchycení válečných zločinů na území bývalého Československa zaujímají židovské ghetto Terezín a policejní věznice v terezínské Malé pevnosti. Co do rozsahu, intenzity a variability zločinů a lidského utrpení nemá tento prostor v Československu obdoby. Zločiny spáchané správním a dozorčím personálem v ghettu i věznici vykazovaly takovou míru krutosti, že jejich pachatelé byli v letech 1946–2001 odsouzeni kromě Československa také ve Spolkové republice Německo (SRN), Německé demokratické republice (NDR), Rakousku, Polsku a Sovětském svazu.¹⁾ Zvláště západní Německo a Rakousko však byly v postihu nacistických pachatelů značně zdrženlivé. Na důkazních prostředcích, zvláště svědeckých, lze demonstrovat měnící se podmínky soudů v hodnocení válečných zločinů v SRN od doby bezprostředně poválečné přes studenou válku až po nové tisíciletí. Motivů k nedůslednému stíhání pachatelů bylo více. Od obrovského počtu trestně stíhatelných osob, jejichž uvěznění by paralyzovalo strategickou strukturu poválečného státu (např. armádu či policii), přes vydírání a verbování stíhatelných občanů SRN do zahraničních rozvědek, jak se o to pokoušela například československá Státní bezpečnost, až po politický střet východního a západního bloku.

Zatímco právní pohled na vinu a důkazy k odsouzení dozorců ve věznici gестапа v Malé pevnosti a vyšších velitelů v ghettu zůstal v Československu od konce války dodnes více méně kontinuální, měnil se zvláště v SRN. Zásadním zlomem v nátlaku na stíhání pachatelů, ale i hodnocení svědeckví a ostatních důkazů, byla snaha o promlčení válečných zločinů a zločinů proti lidskosti v SRN v letech 1965, 1969 a 1979.²⁾ Právní řády evropských zemí nebyly vůbec připraveny na hromadné vraždy a jejich rozmanitost, ale ani na počet pachatelů a provedení zločinů. Teprve porážka nacistů a návrat k základům právního státu umožnily nejen jejich vyšetření, ale také odsouzení válečných zločinců.

Byla zachována soudní povinnost „in dubio pro reo“ (v pochybnostech ve prospěch obviněného) a také obhájci pachatelů hledali různé formy zpochybnění viny svých mandantů. V průběhu desítek let trvajících vyšetřování a po stovkách soudních procesů se projevilo několik klíčových právních otázek, které řešili soudní experti, respektive státní zástupci na straně obětí (Československo, Polsko, Francie, Nizozemsko) a obhájci, respektive státní zástupci na straně pachatelů (SRN a Rakousko). Vyhodnocení důkazů soudy bylo v jednotlivých státech odlišné. Opíralo se o rozličná pojetí práva a samozřejmě i o aktuální politický nátlak. V pojetí práva v Československu, Polsku a NDR bylo určujícím principem viny právo přirozené, naproti tomu v SRN a částečně v Rakousku platilo pozitivní prá-

vo vycházející z platného práva státního, které spočívalo v přísném zákazu retroaktivity. Klíčovým bodem bylo soudní hodnocení objektivní a subjektivní stránky trestného činu, které bylo zcela rozdílné v Československu a v SRN. Souviselo s prokázáním souhlasu s programem a cíli nacistické ideologie, nebo například s dokázáním skutečnosti, že vražda byla spáchána krutým způsobem. V SRN v 60. letech intenzivně prosazovaný princip „plnění rozkazu ve stavu nouze“, na který se odvolávaly desetitisíce pachatelů, již od roku 1945 výrazně omezoval článek 8 Charty Mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku. Bodem sváru byla důvěryhodnost očitých svědků, neboť důkazním prostředkem v drtivé většině prokazovaných zločinů s následkem smrti spáchaných v terezínském ghettu a v Malé pevnosti Terezín byla očitá svědectví. Psychiatrické posudky nařízené soudy při některých procesech v západním Německu se tak paradoxně týkaly důvěryhodnosti svědků místo rozboru agresivity pachatelů.³⁾

Teprve zrušení platnosti desítek zákonů v roce 2009 přijatých v době nacistického režimu, podle kterých byly odsouzeny na smrt statisíce lidí, a průlomový rozsudek nad Johnem Demjanjukem v roce 2011 srovnaly právní pohledy SRN s většinou postižených zemí. Výsledkem tak bylo komplexní hodnocení životní situace pachatelů a obětí, nikoliv jen posuzování dílčích epizod z doby věznění vytržených z kontextu vyhlazovací války.

Nejvyšší počet pachatelů válečných zločinů a zločinů proti lidskosti, případně retribučních zločinů spáchaných na území Československa, byl odsouzen v osvobozeném státě v letech 1945–1948. Většina rozsudků byla vynesena v přítomnosti obviněných, část pak v jejich nepřítomnosti. Soudní praxe bezprostředně poválečných let připustila v rámci mimořádných lidových soudů zrychlené řízení, které mělo zkrátit celou retribuci na pouhé dva poválečné roky. Revoluční doba umožnila použití přímých i nepřímých důkazů k odsouzení stovek pachatelů, přestože nebylo možné dodržet všechny potřebné parametry trestního řízení řádných soudů jako v době předválečné. Soudy se členy terezínského represivního aparátu přiznávaly, že nebyly schopny prošetřit všechny trestné činy, které obžalovaní spáchali. Rozsudky pak opíraly o prokázané činy vraždy, zabití a těžkého ublížení na zdraví v rámci možností dobového vyšetřování. Očekávali bychom, že prokázání vraždy bylo v případě židovského ghetta i věznice v Malé pevnosti nejobvyklejším důvodem k rozsudku nad pachatelem, to však je omyl. V případě trestného činu vraždy byl rozhodující úmysl pachatele, jenž byl současně nejsložitěji prokazatelný, pokud se k právnímu hodnocení nacionálněsocialistických zločinů masového vyhlazování přistupovalo jako k „běžné“ vraždě, a nikoliv jako ke státem podporovanému systému hromadného vyhlazování obyvatel.

Zatímco pro vraždu byli odsouzeni pachatelé jen v jednotlivých případech, případů zabití a těžkého ublížení na zdraví s následkem smrti byly bezprostředně po válce prokázány desítky. Soudy v dané době neměly ani zdaleka přístup ke všem potřebným písemným dokumentům nebo výpovědím svědků, které se podařilo nashromáždit teprve v následujících letech. Ve výsledku byly v procesech s vězeňskými dozorci, strážnými SS a veliteli vynášeny tresty smrti. Rozsudky lidových

soudů nad v nepřítomnosti odsouzenými pachateli z policejní věznice v Malé pevnosti pak byly v roce 1969 v Československu zrušeny, aby mohly být jejich případy znovu otevřeny a rozšířeny o nové důkazy a novou kvalifikaci trestných činů (Anton Malloth, Herbert Mende, Albin Storch atd.). Dvacetileté zpoždění ve vyšetřování, o které původně nejevilo zájem ani Československo, se dohánělo jen velmi obtížně. Ústředním důkazem o vědomém trýznění a usmrcování vězňů dozorcí v policejní věznici Terezín byla existence vězeňského řádu, který platil od 1. ledna 1940 pro všechny věznice gestapa.⁴⁾ Vězeňský řád museli dozorcí podepsat při nástupu do funkce a následně byli pravidelně školeni v jeho znalosti. Striktně vyměřené hranice trestů pro vězně rozhodně neobsahovaly trýznění, nebo dokonce usmrcení. Dvě hromadné popravy židovských vězňů v terezínském ghettu v lednu a únoru 1942 byly provedeny pouze na základě administrativního rozhodnutí, přičemž sám o sobě zločinný Zvláštní táborový řád (Besondere Lagerordnung) byl v ghettu v platnosti až od 9. února 1942, zatímco oběti byly popraveny za „skutky“ z doby před tímto datem.

Velký retribuční dekret a jeho členění

Trestní řízení se zločinci z terezínského ghetta a policejní věznice Terezín probíhala podle novelizovaného trestního zákona č. 117/1852 říšského zákoníku za současného použití tzv. velkého retribučního dekretu č. 16/1945 Sb. z 19. června 1945.⁵⁾ V jeho první hlavě byly nacistické zločiny rozděleny do čtyř skupin, za nimiž byla uvedena všeobecná ustanovení: 1. Zločiny proti státu (§ 1–4), především členství v nacistických organizacích, propagace nacistického hnutí. 2. Zločiny proti osobám (§ 5–7) – zločiny veřejného násilí loupeží lidí (§ 90 tr. z.), veřejného násilí neoprávněným omezováním osobní svobody člověka (§ 93 tr. z.), veřejného násilí nakládáním s člověkem jako s otrokem (§ 95 tr. z.), veřejného násilí vydíráním (§ 98 tr. z.), veřejného násilí nebezpečným vyhrožováním (§ 99 tr. z.), vraždy (§ 134–137 tr. z.), zabití (§ 140–141 tr. z.), těžkého poškození na těle (§ 152, 155, 156 tr. z.). 3. Zločiny proti majetku (§ 8–10) – zločiny loupeže, zpronevěry (§ 181–183 tr. z.), podvodu (§ 197–201, 203 tr. z.), zneužití tísňe, způsobené národní, politikou či rasovou perzekucí, obohacení na úkor státu, právnické či fyzické osoby. 4. Udavačství (§ 11) – „*Kdo v době zvýšeného ohrožení republiky ve službách nebo v zájmu nepřítel, nebo využívaje situace přivoděné nepřátelskou okupací jiného pro nějakou skutečnou nebo vymyšlenou činnost udal, trestá se za zločin těžkým žalářem nebo až smrtí.*“ 5. Všeobecná ustanovení (§ 12–20) vycházela ze Statutu Mezinárodního vojenského tribunálu a byla ústředním polem střetu pojetí práva mezi ČS(S)R a SRN. Rozhodující bylo hodnocení odvolání se pachatele na rozkazy nadřízeného.⁶⁾

Členství v nacistických organizacích jako důkazní prostředek

V řízení mimořádných lidových soudů (MLS) v letech 1945–1948 bylo východiskem k posouzení viny členství pachatele v některé z demonstrativně vyjmenovaných nacistických organizací. Všechny dochované rozsudky začínají právě zjiště-

ním této podstaty trestného činu a od nich se odvíjí subjektivní stránka zločinu, tedy souhlas pachatele s jeho provedením. Mezi interními příkazy v prezidiálních spisech mimořádných lidových soudů nalezneme pokyn ministerstva spravedlnosti z 27. dubna 1946, podle kterého bylo upuštěno od žalob u těch osob, které byly pouhými členy SA, SS, NSKK, NSFK, FS, SdP,⁷⁾ ale nebyly u nich prokázány žádné jiné trestné činy. Projednávat se měly jen takové případy, ve kterých se u těchto osob vyskytovaly i další delikty.⁸⁾

Zpravidla se MLS vyrovnaly s touto otázkou nekompromisně, jako v případě rozsudku nad bývalým velitelem ghetta Terezín Antonem Burgerem v nepřítomnosti: „*Nejdůležitějším závazkem bylo slepě poslouchat a vykonávat každý rozkaz bez váhání. [...] Plněním zločinného rozkazu projevovali svou vlastní zločinnou vůli. Každý Němec již při vstupu do těchto organizací si musel uvědomit a vědět, že bude zavázán, aby páchal zločiny na rozkaz svých představených. Prohlášení těchto organizací za zločinné má značné důsledky pojaté do našeho retribučního dekretu do ustanovení § 13 odst. 3, v němž výslovně jest uvedeno, že neodolatelné donucení rozkazem představeného nezprošťuje viny nikoho, kdo se dobrovolně stal členem organizace, jejíž členství mu ukládalo vykonat i zločinný rozkaz. Řada provedených procesů u mimořádných lidových soudů totiž ukázala, že obžalovaní téměř stereotypně volili obhajobu, když byli po stránce skutkové z činu usvědčeni, že prý čin vykonali na rozkaz představeného. I tato skutečnost byla řešena mezinárodním tribunálem v Norimberku a Charta v čl. 8 vylučuje zásadu, že skutečnost, že obžalovaný jednal na rozkaz svého představeného, ho nezprošťuje odpovědnosti. Pokud pak někteří obhájci tvrdili, že byly-li spáchány zločiny některými organizacemi, že o tom nevěděla většina členstva, je toto tvrzení ukázkou inteligence členů těchto organizací, neboť zločiny byly tak nápadné rozsahem a způsobem spáchání, že o nich vědělo celé Německo.*“⁹⁾

Už v této fázi byla rozhodujícím faktorem z hlediska subjektivní i objektivní stránky trestného činu očitá svědectví. V případě nacistického personálu v ghettu a věznic gestapa v Malé pevnosti dosvědčovali očití svědci na základě nošení uniform nebo konkrétního pracovního zařazení členství ve zločineckých organizacích (výjimečně bylo členství v nacistických organizacích doloženo podle fotografie či nalezené přihlášky, členského průkazu nebo doznání). Zatímco pro československé soudy byl už tento bod rozhodující pro posouzení subjektivní stránky navazujícího trestného činu, státní zástupci ani soudy v SRN nepovažovali od roku 1949 tento bod za směrodatný. Naopak bylo v některých případech členství v organizacích nacionálněsocialistického státu v souvislosti s předešlou negativní rodinnou sociální anamnézou považováno za polehčující, neboť mělo dát členovi určitý řád nebo mu zajistit pracovní uplatnění. Takovým příkladem byl dozorce Anton Malloth, vězni přezdíváný „Krásný Toni“, nebo kápo v Osvětimi a později v policejní věznic Terezín Josef Wollenweber, zvaný „Josef Důležitý“. Oba vstoupili do nacistických organizací z rozháraných rodinných poměrů v době svého mládí a u obou poválečný státní zástupce, respektive soudce, spatřoval ve vstupu do těchto organizací snahu po vymanění se z negativního vlivu domácího prostředí.

Zločiny proti osobám – vražda a zabití

Československé soudy dělily v letech 1945–1948 zločiny proti osobám podle závažnosti do tří hlavních skupin. Jednalo se o zločiny vraždy, zabití a těžkého ublížení na zdraví s následkem smrti.¹⁰⁾ Toto dělení se ukázalo jako zásadní zvláště po 8. květnu 1960, kdy bylo v SRN možné stíhat už jen případy vraždy podle § 211 StGB (Strafgesetzbuch), resp. § 134–137 tr. z. Zde vytanul zásadní právní problém pro československé vyšetřovatele při spolupráci se západoněmeckou Ústřední úřadovnou zemských soudních správ v Ludwigsburgu (ZStL). Československá strana odmítala předávat znění rozsudků mimořádných lidových soudů do SRN, a to nejen v případě rozsudků vykonaných, ale i těch pouze vynesenech v nepřítomnosti pachatelů. Vyplynulo z nich, že k odsouzení za zločin vraždy došlo jen výjimečně a získání důkazů pro takové odsouzení bylo i podle československého práva složité. Většina pachatelů z řad členů represivního aparátu v terezínské policejní věznici nebo v ghettu Terezín byla odsouzena za jiné zločiny než vraždu. Zásadními důkazy k odsouzení pachatelů byla očitá svědectví o dokonáních trestných činech. U dozorčího personálu věznice gestapa (Rudolf Burian, Albert Neubauer, Kurt Wachholz), ale i u pachatelů zločinů z ghetta Terezín (Karl Bergel – v nepřítomnosti, Siegfried Seidl) to bylo doznání či očitá svědectví o spáchání vraždy (§ 134–137 tr. z.). Takové svědectví muselo bezprostředně dokazovat úmysl a čin pachatele i bezprostřední příčinu úmrtí. Konkrétních vražd spáchaných jednotlivými pachateli bylo mimořádnými lidovými soudy prokázáno málo. Téměř všem dozorcům byla prokázána jedna. Například zástupce velitele věznice gestapa v Malé pevnosti Wilhelm Schmidt byl odsouzen jen za jedinou vraždu a vzdálenou spoluvinu na vraždě.¹¹⁾ Dozorce Albert Neubauer byl odsouzen za zastřelení kápa Wasserburgera.¹²⁾ Dozorce Anton Malloth byl v nepřítomnosti odsouzen za zastřelení prchajícího vězně Jiřího Langer¹³⁾ a dozorce Rudolf Burian za vraždu vězně Ivana Világoše, o kterém se před svědky vyjádřil, že „*ten pes už dlouho dýchat nebude.*“¹⁴⁾

Příčinou nízkého počtu odhalených vražd bylo, že zločiny byly páčány mimo zrak dalších svědků, oběti nepřežily trýznění nebo se svědci z různých důvodů nedostavili k soudu. Centrální evidence obyvatel byla v Československu zavedena až v roce 1953 a včasné dohledání svědků bylo značně komplikované. Podstatné bylo konstatování československých soudů, že „*bývalí vězňové, kteří zůstali na živu a na jejichž svědectví je soud odkázán, měli totiž přirozeně jen omezenou možnost surová jednání dozorců pozorovati, neboť jim v tom bylo dozorci bráněno, mnohé surovosti páchali dozorci bez očitých svědků a mohli by býti usvědčeni nejvýše pouze svými oběťmi, které jsou však mrtvé a nemohou vydati svědectví.*“¹⁵⁾ Bylo to konstatování holého faktu nezměrné krutosti a rozsahu násilných trestných činů. Klíčová věta rozsudku podtrhla postoj československé justice k případům usmrcení bez ohledu na právní kvalifikaci: „*Výsledky průvodního řízení má soud především za zjištěno a prokázáno, že obžalovaný Albert Neubauer v četných případech svým jednáním zavínil smrt vězňů.*“¹⁶⁾ Vina na smrti byla klíčovým faktorem pro rozsudek mimořádného lidového soudu. Pro rozhodnutí československých soudů nebylo v konečném důsledku rozhodující, zda pachatel spáchal vraždu, zabití či těžké

ublížení na těle s následkem smrti, ale jestli jeho konání mělo za následek smrt. Pokud ano, mohl být vyneseno i hrdelní rozsudek.

Do soudních síní se už v letech 1945–1948 vkrádala obhajoba, kterou se snažili dopadení pachatelé bránit: povinnost plnit rozkazy. Velký retribuční dekret použití takové obhajoby vylučoval po vzoru Mezinárodního vojenského tribunálu. Dozorci Albert Neubauer se také pokusil obhajovat odvoláním na tento princip: „*I kdyby obžalovaný plnil rozkazy Jöcklovy bez ohledu na toto členství, nelze jej omluviti, neboť pak nebyl povinen tyto rozkazy plniti, ježto beze vsí pochyby se jednalo o rozkazy zločinné, které odporovaly i německému vězeňskému řádu a služebním předpisům, obžalovaný musel to poznati a sám doznává, že se jednalo o rozkazy Jöckla samotného. Konečně § 13 retr. dekretu stanoví, že pachatele neomlouvá, že konal svoji služební povinnost, jednal-li s obzvláštní horlivostí, překračuje tak ve značné míře obvyklý rámec svých služebních povinností. To lze říci i o obžalovaném, neboť plnil rozkazy Jöcklovy tak horlivě, že způsobil v mnoha případech vězňům těžké poškození a smrt a ani sám netvrdí, že by mu to byl Jöckel nařídil. Jest proto obžalovaný za všechny své činy zodpovědným bez ohledu na to, jednal-li z vlastní iniciativy, nebo z rozkazu Jöcklova.*“¹⁷⁾

Zatímco v pojetí československého práva byla vražda a zabití považovány u těchto pachatelů za prakticky rovnocenné zločiny, které vedly k utrpení a násilné smrti obětí, byla přesná kvalifikace trestného činu mimořádně důležitá po roce 1950 v SRN, a ještě důležitější po roce 1960, kdy byly patnáct let po skončení války kromě vraždy promlčeny všechny případy těžkého ublížení na zdraví (i s následkem smrti), zabití atd. Kvalifikace trestného činu dostala z pohledu československých vyšetřovatelů a západoněmeckých státních zástupců a soudců mimořádnou důležitost. Trestní zákoník SRN byl orientován na subjektivní stránku zločinu, tedy postavu pachatele, nikoliv na utrpení oběti. To byl rozdíl oproti hodnocení zločinů v britské a francouzské zóně, kde do roku 1951 platil zákon č. 10 Spojenecké kontrolní rady, který se v hodnocení trestného činu „zločinů proti lidskosti“ orientoval na utrpení oběti. Soudy v SRN byly po roce 1950 postaveny před řadu problémů. Byly to především stanovení hranice mezi vraždou a zabitím, pachatelstvím a nápomocí, plněním rozkazu ve stavu nouze a domnělým nebezpečím pro pachatele při nesplnění rozkazu. Zásadně neměly být přijaty retroaktivně platné zákony a justice se měla vypořádat s pozitivisticky vnímanými zákony důrazem na přirozené právo. Mezi státními zástupci, soudci i vyšetřovateli nebylo tajemstvím, že cílem bylo buď úplné zastavení trestního stíhání zločinů z doby nacionálního socialismu, nebo zbrzdění vyšetřování až do „biologického řešení“, tedy úmrtí pachatelů.¹⁸⁾

Po procesu s Adolfem Eichmannem v roce 1962 a zvláště po velké kampani proti promlčení nacistických zločinů v roce 1965 se změnilo právní hodnocení spáchaných zločinů československými soudy. S prohlubujícími se znalostmi o nacistických zločinech již nebylo nutné z hlediska československé justice mít přímého žijícího očitého svědka vraždy, aby z ní mohl být pachatel obviněn. Západoněmecká justice naopak požadovala přímé svědectví podpořené dalšími důkazy.

Pozornost soudů v SRN se přesunula na důvěryhodnost svědka. Zásadní bylo prokázání překročení platného řádu policejních věznic vydaného 1. ledna 1940 s platností pro celé území Třetí říše. Použití násilí a hrubých donucovacích prostředků bylo zcela nepřijatelné a další donucovací prostředky, respektive tresty, byly přesně vymezeny. Mimořádný lidový soud například v roce 1948 v případě dozorce terezínské věznice Rudolfa Buriana konstatoval překročení platných předpisů, a to jak z hlediska objektivního (tedy nedodržení řádu), tak subjektivního (zavrženíhodné pohnutky – sadismus): „*Jest nepochybné, že obžalovaný jednal, zejména pokud šlo o týrání vězňů, zvláště horlivě a překračoval obvyklý rámec svých povinností, to obžalovaný ostatně přiznává sám, doznává-li, že ve většině případů týral vězně z vlastní iniciativy a proti výslovnému předpisu vězeňského řádu. Kromě toho je jisté, že obžalovaný jednal k ukojení svého sadistického pudu, tedy z pohnutky nejvyšší zavržitelné.*“⁽¹⁹⁾ Teprve v roce 2001 bylo odvolání na platný řád policejních věznic uznáno v SRN i v případě Antona Mallotha.

Důkazy bylo možné získat přímým doznáním pachatele, svědectvím očitého svědka nebo na základě zachovaného písemného udělení rozkazu k provedení zločinu (např. příkazu k „zvláštnímu zacházení“ nebo k vykonání rozsudku).

Těžké ublížení na zdraví, vydírání, vyhrožování

Příkladem těžkého ublížení na zdraví s následkem smrti a trýznění oběti byl případ německého kápa Josefa Wollenwebera (nar. 11. 5. 1915 v Köln-Lindenthalu),⁽²⁰⁾ který byl téměř až do dospělosti vychováván ústavně, neboť jeho otec byl alkoholik (zemřel 1932) a matka zemřela již roku 1927 v ústavu s diagnózou schizofrenie. Pro slabomyslnost byl jmenovaný v roce 1935 sterilizován. Pro žebrotu a krádež byl roku 1939 uvězněn v koncentračním táboře Dachau. Po krátkodobém propuštění v roce 1942 se do tábora opět vrátil s označením politického vězně. Od května 1943 působil jako kápo v koncentračním táboře v Osvětimi, odkud byl v lednu 1945 evakuován a předán do terezínské policejní věznice. Očití svědci z Osvětimi jej hodnotili jako bezelstného kápa. To se změnilo po jeho přesunu do věznice v Malé pevnosti. Při opevňovacích pracích v dubnu 1945 společně s kápem Neumannem, který byl považován za krajně brutálního, napomohli k usmrcení asi padesátiletého českého vězně z Kladna. Muž byl podezřelý z „krádeže“ chleba jiným vězňům. Když obvinění odmítl, začali jej Neumann s Wollenweberem bít tak, že mu vyrazili oko. Když dotyčný prosil v bolestech o milost, Neumann ho buď ubil, nebo jej strážní SS zastřelili. Obviněný se dokončení činu údajně neúčastnil a vzdálil se. Mrtvola byla poté převezena traktorem do pevnosti a téhož večera měl kápo Wollenweber krátkou řeč před shromážděnými vězni, při které prohlásil: „*Kdo ukradne chleba, ukradne si život.*“⁽²¹⁾ Podle soudu neprokázala obžaloba znaky § 211 StGB, tedy vraždy. Nebylo jasné, v jaký okamžik se obžalovaný vzdálil od oběti před její smrtí. Obvinění pak bylo překvalifikováno na těžké ublížení na zdraví (ztrátu oka) podle § 224 StGB.

O několik dnů později kápo Neumann nahnal obuškem padesátiletého Čecha do oddělovacího kordonu členů SS, kteří jej zastřelili. Svědek viděl při této činnos-

ti i obviněného Wollenwebera. Soud zhodnotil konání kápa nikoliv jako vraždu, ale jako ublížení na zdraví s následkem smrti: „V případě Čecha se však obviněný dopustil kolektivního ublížení na zdraví s následkem smrti, což je podle § 226 StGB trestný čin. V této souvislosti je třeba nejprve bez váhání konstatovat, že úmyslné tělesné zranění obžalovaným bylo příčinou smrti tohoto vězně, a to střelbou z kordonu dozorců. [...] Po několikaleté zkušenosti z koncentračních táborů věděl, že vězni po špatném zacházení občas také bez zvláštních příčin, ale z obecného týrání a vnitřního zoufalství skočili do řetězu stráží, kde byli zastřeleni.“⁴²²) Wollenweber byl v roce 1953 odsouzen k trestu čtyři a půl roku odnětí svobody, ale jeho činy nebyly hodnoceny jako vražda.

Táborový inspektor v ghettu Terezín Karl Bergel a prokázání vraždy očitými svědky

O deset let později bylo zahájeno vyšetřování táborového inspektora a zástupce velitele terezínského ghetta Karla Bergela. Již nebylo možné soudit jej pro zabití nebo těžké ublížení na zdraví, které byly rokem 1960 v SRN promlčeny, ale prokázána musela být přímo vražda. Nutno dodat, že případ nebyl předán soudu a skončil tak pouze vznesením obžaloby státním zastupitelstvím. Mimořádně liknavý byl ovšem v tomto případě postup jak západoněmecké, tak československé justice.

Táborový inspektor (vedoucí bezpečnostního referátu) Karl Bergel, který proslul svojí brutální povahou, byl nejdéle sloužícím členem komandantury terezínského ghetta. V průběhu války se podílel na trýznění a násilné smrti vězňů, jako v případě jediných dvou exemplárních poprav v Terezíně v lednu a únoru roku 1942. Po celou dobu existence ghetta negativně ovlivňoval úmrtnost jeho obyvatel a v samém závěru hromadného plynování lidí osobně doprovázel židovské transporty do Osvětimi, kde se v říjnu 1944 aktivně účastnil selekce obětí.

Bergel byl typickou postavou v nacistické vyhlazovací mašinérii, kterou sice dokázaly popsat desítky přeživších, mnozí jej viděli trýznit jiné osoby, ale to nemuselo zdaleka uspokojit požadavky soudu k vynesení rozsudku. Očití svědci byli nejdůležitější součástí důkazního řízení, neboť byli událostem přítomni a vnímali je svými smysly. Výpověď takových účastníků byla cenným neodvozeným důkazem, který po zasazení do kontextu doby mohl rozhodnout o vině a trestu. Otázkou ovšem bylo, jak podrobné muselo být svědectví o zločinu v podmínkách nacistického teroru, jakou váhu mu přikládaly soudy jednotlivých zemí a jak fungovala paměť klíčových svědků.

Místo pobytu Karla Bergela nebylo od 4. května 1945, kdy opustil brány Terezína, československým orgánům známo. Dotyčný byl ovšem 25. září 1948 v nepřítomnosti odsouzen Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích podle § 7 odst. 3 retr. dekretu a § 34 tr. z. k trestu smrti provazem. V rozsudku je uvedeno:

„Karl Bergel je vinen, že v době zvýšeného ohrožení republiky od r. 1941 do května 1945 v Terezíně jako vedoucí policie (Lagerinspektor) v ghettu I) byl členem Sicherheitsdienstu (SD) a organizace Die Schutzstaffeln der Natio-

nalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei (SS) a dosáhl hodnosti Obersturmführera,

II) ve službách a v zájmu Německa a republiky nepřátelského hnutí dopustil se zločinů:

a) zabití dle § 140 tr. z. tím, že proti Vilému Weisovi jednal ne sice v úmyslu, aby ho usmrtil, ale v jiném úmyslu nepřátelským takovým způsobem, že z toho nastala jeho smrt,

b) vydírání dle § 98 a), b) tr. z. tím, že Trudě Bondyové, Heřmanu Borgerovi, Alfrédu Löblovi, N. Poláčkovi, neznámé ženě z Kolína, Arnoštu Vítovi bitím, tělesnými tresty a jiným týráním skutečné násilí činil, aby je přinutil k doznání, nebo uposlechnutí rozkazů a dodržování kázně, nebo jim za týmž účelem skutečným násilím vyhrožoval,

c) těžkého ublížení na těle dle § 152, 155 c) tr. z. tím, že proti Heřmanu Borgerovi, Vilému Weisovi, Alfrédu Löblovi ne sice v úmyslu, aby je usmrtil, ale v jiném úmyslu nepřátelským jednal takovým způsobem, že jim z toho vzešlo těžké ublížení, přičemž Heřmanu Borgerovi, Vilému Weisovi a Alfrédu Löblovi bylo způsobeno zvláštní trápení,

III) ve službách a v zájmu Německa a republiky nepřátelského hnutí, jako vedoucí policie v ghettu, výkonem nařízení nebo správních rozhodnutí způsobil většímu počtu internovaných Židů smrt svou účastí na popravách a deportacích a svou účastí při zařazování Židů do transportu.⁴²³⁾

Pro československé orgány bylo členství v nacistických organizacích jednoznačným důkazem ideologické indoktrinace, která byla přímou cestou k dobrovolné účasti na zločinech režimu.

Terezín opustil Karl Bergel dle vlastních slov 4. května 1945 směrem do jižních Čech, kde byl zajat sovětskými silami a zadržován v zajateckém táboře. Následně byl převezen do Sovětského svazu, kde byl 21. dubna 1950 odsouzen za své působení ve funkci táborového inspektora v ghettu Terezín k trestu 25 let nucených prací. Po odpykání části trestu byl 5. listopadu 1953 propuštěn, zřejmě na základě hromadné amnestie, a vrátil se ke své rodině do Würzburgu.

Ve druhé vlně stíhání nacistických válečných zločinců zahájené po procesu s Adolfem Eichmannem (1961–1962) a prvním osvětiském procesu (1963–1965) ve Frankfurtu nad Mohanem bylo posuzování viny na základě důkazních prostředků mnohem složitější a nevyzpytatelné. Značný vliv na soudní rozsudky začali mít historici, kteří se účastnili jednání jako znalci. V případě Bergela to byly soudobé špičky v oboru. Problematice SS se věnoval profesor Hans Buchheim z Gutenbergovy univerzity v Mohuči, problematice šoa dr. Helmut Krausnick, ředitel Ústavu soudobých dějin v Mnichově, a problematice plnění rozkazu ve stavu nouze dr. Hans-Günther Seraphim, knihovník na univerzitě Georga Augusta v Göttingenu. Zatímco Buchheim a Krausnick hodnotili objektivně zjistitelnou strukturu zločineckých organizací a vývoj hromadného vyhlazování, Seraphim se orientoval na subjektivní stránku trestného činu a zvláště na „plnění rozkazu

Karl Bergel,
táborový inspektor v ghettu
Terezín. Památník Terezín,
inv. č. A 4436.

ve stavu nouze“. Podle jeho teorie, která platila pro soudy až do roku 1973, nebylo podstatné, zda pachatel reálně hrozil drakonický trest za nesplnění zločinného rozkazu, ale jestli takové nebezpečí subjektivně vnímal. Karl Bergel se v poslední fázi přípravného řízení na tuto hrozbu odvolával, nakonec však zemřel právě v roce, kdy Seraphimova doktrína padla.

Karl Bergel byl podezřelý ze čtyř hlavních trestných činů, jejichž znění je důležité z hlediska posuzování jeho viny a důkazní podstaty, podle které byly hodnoceny další známé případy z doby války: „1. Účast na popravě devíti Židů 10. ledna 1942 a oběšení sedmi dalších Židů 26. února 1942. Bergel měl podle výpovědi svědků podnítit zřízení šibenice v táborové truhlárně a vyhloubení hrobů k pohřbení mrtvých, přivést vězně jím přikázaným českým četnictvem k popravčímu místu a popravě sám přihlížet. Měl střilet na vězně, kteří se po sejmutí ze šibenice ještě hýbali, především na Jiřího Graba. 2. Mučením přivodil smrt židovského vězně Eugena Weisse za účelem vynucení výpovědi skrze přivodění těžkých popálenin, zlomeniny žeber a lebky. 3. Spolupůsobení na odbavení transportů, které odjely do vyhlazovacích táborů. 4. Spolupůsobení při odstranění 16 až 18 nemocných dětí v takzvané ‚Malé pevnosti‘ a provedení spalení mrtvol v táborovém krematoriu.“⁽²⁴⁾ Obviněný přiznal, že při popravě 10. ledna 1942 byl přítomen, avšak o druhé exekuci 26. února údaj-

ně nic nevěděl, stejně jako o dalších bodech svého obvinění. Nejen, že k chování a účasti Bergela na zločinech vypovídali svědci-přeživší z terezínského ghetta, ale osobně popsal události před soudem také Johann Vostrel, bývalý řidič velitele ghetta Siegfrieda Seidela a šéf vozového parku SS. Vostrel uvedl, že „*Bergel se účastnil poprav a na rozkaz jednou nebo dvakrát vystřelil, že Bergel dále s velitelem sestavoval odchozí transporty a že se sám dozvěděl od Bergela o zabítí dětí v Malé pevnosti a nechal odvézt v bednách uložené mrtvolky do krematoria.*“

Obžaloba byla nakonec vznesena pouze ke dvěma komplexům vražd. „*1. V 16 samostatných případech společně s jinými jiné zabil z nízkých pohnutek tím, že k činu vědomě pomohl; 2. v nejméně pěti dalších samostatných případech společně s jinými jiné, kteří tímtéž konáním pokaždé zabili z nízkých pohnutek 1125, 1125, 1125, 1286 a 1528 lidí tím, že činu byl vědomě nápomocen.*“⁽²⁵⁾

Popravy v ghettu byly nařízeny písemně Ústřednou pro židovské vystěhovalectví v Praze, přičemž obviněný sám uvedl, že byly porušením práva a zákonů. Jako dlouholetý člen policie musel zvláště on prohlédnout protiprávnost těchto exekucí. Co je však mimořádně důležité, je znění obvinění: „*Popravy stejně jako zabítí v Osvětimi následovaly z nízkých popudů ve smyslu § 211 StGB. Toto je potom případ, kdy konání pachatele je určeno předpoklady, které jsou podle zdravého rozumu mravně zavrženíhodné. Hlavní odpovědní nařídili a nechali provést zabítí nevinných židovských obětí výlučně z rasové nenávisti. Ze zaslepení a rasového přeludu odřekli Židům, kteří se jim znelíbili jen podle jejich původu, právo na život. [...] Popravy z 10. ledna a 26. února 1942 v Terezíně sledovaly dodatečný účel otrávit tak terorem Židy drženými násilně v tábore, že budou povolní nařízením jejich trýznitelů a nebudou působit proti zamýšleným plánům pozdějšího zničení velitelem tábora. Konání z tohoto smýšlení stojí na nejhlubším mravním stupni a musí být označeno jako takové všeobecné a opovrženíhodné.*“ Podle rozsudku soudu v osvětimském procesu byla vyhodnocena také smrt v plynových komorách: „*Zplynování splňuje kromě toho také ještě znaky ‚krutého‘ a ‚zákeřného‘ zabítí. Krom toho není obviněnému možné prokázat o tomto vědomí, jelikož není možné zjistit, že mu byly známy bližší okolnosti těchto zabítí.*“⁽²⁶⁾

K druhému bodu obžaloby poskytl Bergel své vyjádření: „*S odchozími transporty z Terezína neměl vůbec nic do činění. Pro to byl kompetentní Rudolf Haindl. Sestavení zajišťovala židovská samospráva tábora na příkaz služeben v Berlíně. On sám mohl nanejvýše jednou při své obchůzce táborem jít ke kontrole českých četníků na nádraží, když tam byl odbavován transport. Z Terezína nevycházel. V Terezíně nebylo o existenci koncentračních táborů a o plánu konečného řešení židovské otázky nic známo. Nevěděl, že většinu účastníků transportů čeká v cíli zničení. Věřil, že tito Židé budou přesídleni nebo budou nasazeni k práci. Odchozí transporty také nedoprovázel a nebyl v Osvětimi. Doprovodným personálem byli četníci odjinud. Konečně se obviněný odvolává docela všeobecně na to, že jeho paměťové schopnosti utrpěly ruskou vazbou.*“⁽²⁷⁾

K prokázání úmyslu vraždy pak českoslovenští vyšetřovatelé odhalili dva svědky Bergelova jednání při osvětimské selekci. Když do koncentračního a vyhlazo-

vacího tábora Auschwitz-Birkenau dorazil transport s označením Er vypravený z Terezína 16. října 1944, stál na rampě společně s MUDr. Mengelem a MUDr. Kleinem také Karl Bergel a žádal, aby Arnošt Eckstein byl přeřazen ze skupiny práce schopných vězňů mezi osoby určené do plynové komory.²⁸⁾ Na upozornění Bergela byl při selekci vyřazen z pracovně schopných i dr. Vilém Heller.²⁹⁾ Při prokazování Bergelovy viny na vraždách v Osvětimi vznikla absurdní situace, neboť jeho úmysl vraždit z rasových pohnutek židovské vězně nebyl spatřován v samotném faktu vedení přeplněného ghetta Terezín, ve vypravování transportů na Východ, či v přítomnosti v Osvětimi-Březince jako spolupachatele genocidy, ale v tom, že na osvětimské rampě podněcoval „lékaře“ k opravám jejich rozhodnutí při třídění jednotlivých vězňů z transportů.

Případ Bergel měl být sice projednán před soudem, ale pro zdravotní nezpůsobilost obžalovaného se k němu nedostal, jak sdělilo 6. května 1971 státní zastupitelství ve Würzburgu do Prahy. Svůj díl viny na zdržení celé kauzy nesla i československá strana. Do vyšetřování osobně zasahoval Erwin Schüle, ředitel ústředny v Ludwigsburgu, který musel svůj post kvůli odhalenému členství v SA a NSDAP opustit v polovině roku 1965. Na jeho místo nastoupil Adalbert Rückerl, jehož první zahraniční cesta vedla do Prahy. Na počátku července 1966 se setkal s předsedou Svazu protifašistických bojovníků Josefem Huškem, aby dojednali výslech klíčového svědka dr. Rudolfa Freibergera,³⁰⁾ který byl členem židovské Rady starších a po celou dobu existence ghetta vedoucím oddělení výroby. Byl jedním z mála přeživších očitých svědků poprav v lednu a únoru 1942. Jeho svědectví bylo pro německé vyšetřovatele natolik důležité, že opakovaně žádali v letech 1964, 1965 a 1966 československé úřady o Freibergerovo vyslechnutí. Adalbert Rückerl ve svém dopise Josefu Huškovi v únoru 1967 doslova uvádí: „*Výpověď má pro řízení státního zastupitelství u zemského soudu ve Würzburgu mimořádně velký význam.*“³¹⁾ O zajištění výpovědi se i přes slib Josefa Huška postarala až Československá vládní komise pro stíhání nacistických válečných zločinců v čele s Karlem Kámišem. Zatímco svědci vraždění v terezínském ghettu z Los Angeles, New Yorku, Londýna, Vídně a Říma dodali svá svědectví za pomoci zastupitelských úřadů do Ludwigsburgu v řádu týdnů od výzvy vyšetřovatelů v létě roku 1964, Československo předalo jednostránkový výslech klíčového svědka se zpožděním více než tři let. Ani přesný popis Bergelova chování v lednu 1942 při přípravě popraviště, během provádění exekuce a při stělbě do hromadného hrobu na umírajícího vězně nevedly k rychlejšímu otevření procesu. Karl Bergel zemřel ve Würzburgu 19. dubna 1973 bez trestu.

Dozorci policejní věznice Terezín Anton Malloth a očitě svědectví o vraždě po padesáti šesti letech

Ve druhé vlně činnosti mimořádných lidových soudů po nástupu komunistů k moci v Československu v roce 1948 byl odsouzen v nepřítomnosti k trestu smrti i Anton Malloth, který nesl vinu na úmrtí stovek vězňů. Rozhodnutím Krajského soudu v Ústí nad Labem byl rozsudek v roce 1969 zrušen a případ nově ote-

vřem vzhledem k rozsahu jeho trestné činnosti a novým poznatkům. Vedle očitých svědků z řad vězňů vypovídali po válce před soudem o Mallothových zločinech dozorce terezínské věznice gestapa Albert Neubauer, sám velitel věznice Heinrich Jöckel a člen strážní roty SS Erhard Robert Ricker. O vraždě či těžkém ublížení na zdraví se ale nedochoval žádný přímý písemný pramen a neexistovalo ani očitě svědectví některého z bývalých vězňů. Bylo pouze známo, že 2. května 1945 při vyvolávání vězňů k hromadné popravě se dal vězeň Jiří Langer na útěk. Na hradbách pevnosti byl dostižen dozorcí a Anton Malloth jej zastřelil, jak se vězni dozvěděli z náhodných rozhovorů přítomných svědků. V dalším bodu obžaloby, který se týkal usmrcení vězně, jemuž rozbil hlavu rýčem dozorce Stephan Rojko a ránu z milosti udělil právě Malloth, nemohl soud rozhodnout o vině, neboť svědek se k soudu nedostavil a jeho protokolární výpověď byla uložena v nedostupných spisech jiného případu. Očitá svědectví však prokazovala účast Mallotha na hromadném bití vězňů dozorcí, jehož brutalita vedla k zabití obětí. Jelikož nebylo možné určit, které zranění bylo smrtelné a bylo-li bití prováděno se snahou vězně usmrtit, byli všichni útočníci považováni za spolupachatele na zločinu zabití.

Anton Malloth patřil mezi nejvýraznější pachatele zločinů v terezínské věznici gestapa, kteří byli pro státní orgány dosažitelní. Vyšetřován byl v roce 1948 Zemským soudem v Innsbrucku, v letech 1964 a 1983 také Zemským soudem ve Štýrském Hradci. Opakovaně jej v letech 1970–1979 vyšetřovalo státní zastupitelství v Dortmundu. Jeho místo pobytu nebylo údajně známo, přestože žil v Meranu pod svojí identitou a v roce 1968 mu německý generální konzulát v Miláně vydal německý pas.³²⁾ V srpnu 1988 jej Itálie vyhostila do Německa. Mallothovo trestní stíhání bylo opakovaně zastaveno v roce 1980 a dvakrát v roce 1990. To už je převzal dortmundský státní návladní Klaus Schacht. V dubnu 1999 bylo trestní stíhání opět zastaveno, neboť vraždy nebyly podle Schachta dostatečně prokázány a ostatní zločiny byly promlčeny, neboť „*chybělo nutné podezření ze spáchání trestného činu.*“ Schacht si ovšem ani nepřekontroloval složky z procesu v Litoměřicích z roku 1948, ani se nepokusil najít nové svědky. Pro československé a později české vyšetřovatele to byl nepochopitelný postup, neboť svědectví o brutálním zacházení s vězni ze strany tohoto konkrétního dozorce byly desítky. Necitlivý a podezřívavý postup německých vyšetřovatelů z roku 1975 vůči přeživším vězňům popsal v roce 1999 český svědek zločinů Albert Mayer: „*Nakonec uvedl svědek Mayer věrohodně a prokazatelně, proč při jmenovaném výsledku nevylichil popravu 55 vězňů a 3 vězeňkyň v posledních dnech války. Zpočátku se zájem československých vyšetřujících orgánů orientoval na pachatele z Malé pevnosti, nacházející se ve vazbě, jakými byli velitel Jöckel nebo jeho zástupce Schmidt, takže vyslychající úředníci se dále nezajímali o „okrajovou figuru Mallotha“. Ale také při vyšetřování vedeném na konci šedesátých let československými úřady a dřívější NDR proti dozorcům Wachholzovi a Mendemu hrál obžalovaný jen podřízenou roli, takže jeho činy jako dozorce nebyly blíže prošetřeny. [...] Mnohahodinový výslech vedený v roce 1975 na státním zastupitelství v Dortmundu nebyl z pohledu svědka Mayera právě citlivý, přičemž citelně vnímal velkou nedůvěru, takže úplně vše nevyjevil. Když byl na konci výsle-*

Anton Malloth,
dozorce v policejní věznici Terezín.
Památník Terezín, inv. č. A 217
(nahore), A 1136 (dole).

chu představen před bývalého dozorce Hohause, posílil se v něm dojem – pro porotní soud pochopitelně – že plné líčení činů obžalovaného je zbytečné.³³⁾

Dne 8. října 1999 vypovídal před svědky ze státního zastupitelství v Hradci Králové Jiří Kos, do té doby neznámý muž, jenž později před mnichovským státním návladním Manfredem Wickem věrohodně popsal vraždu mladého vězně na statku rodiny Škobisových v Českých Kopistech, sotva třicet minut chůze od Malé pevnosti. Dne 20. prosince 1999 přijalo státní zastupitelství v Dortmundu dopis z 23. listopadu 1999 od Nejvyššího státního zastupitelství v Praze o důležitém svědkovi proti Antonu Mallothovi a 4. ledna 2000 zahájilo státní zastupitelství vyšetřování. Jiří Kos 26. dubna 2000 zopakoval svoji výpověď a 25. května 2000 byl Malloth zatčen. Jediný svědek popsal situaci, ke které došlo někdy v září roku 1943 kolem 14. hodiny kdesi na poli nedaleko Terezína. Malloth zde kvůli ukradenému kvěťáku bil holí neznámého vězně a pak na ležícího muže dvakrát vystřelil. Celá scéna netrvala déle než tři až pět minut.³⁴⁾ Tuto událost potvrdil už v roce 1945 svému příteli Albertu Mayerovi bývalý ministr zahraničí Československé republiky a od května 1944 vězeň terezínské věznice gestapa Kamil Krofta, což ovšem Kos nemohl vědět.³⁵⁾ Albert Mayer pak vystoupil v roce 2000 v roli klíčového svědka v Mallothově procesu. Krofta byl umístěn v cele č. 13 na I. dvoře, kde byla ubytována i většina kápů a písaři evidence, takže informace vycházející z tohoto prostředí byly obecně považovány za hodnověrné. Při soudním líčení musel Jiří Kos podrobně popsat, jestli viděl Mallotha odložit hůl, se kterou bil nebožáka po hlavě, vytáhnout zbraň z pouzdra a vystřelit na vězně. Nelidský křik týraného muže vnímal traumaticky svědek, zatímco přítomní vězni budili zdání, že se jich probíhající vražda netýká. O novém svědkovi, který v případě Mallothem spáchané vraždy na kvěťákovém poli vypovídal, se státní zástupce Klaus Schacht vyjádřil pochybovačně: „*Překvapivě si vzpomněl teprve po padesáti šesti letech.*“³⁶⁾ Jenže součástí vyšetřování byly také osoby jako již zmiňovaný Albert Mayer, které podávaly svá svědectví kontinuálně po celou druhou polovinu 20. století, ale nebyly brány v potaz.³⁷⁾ Další dosud neznámé svědectví pak před soudem ve Vídni podal v říjnu 2000 bývalý vězeň Richard Löwy.

V soudním rozsudku byla precizně definována a popsána podstata vražedného konání pachatele. Ze zločinů spáchaných na území Československa to bylo poprvé v západoněmecké justici od konce války, kdy byla u pachatele určena za rozhodující motiv rasová nenávisť jako „nizká pohnutka“. V rozhodnutí soudu čteme: „*Nížkou, ve smyslu § 211 odst. 2 Spolkového trestního zákoníku, je pohnutka, která je podle všeobecného mravního pojetí nejen zavrženíhodná, nýbrž je na nejnižší příčce, a proto je zvláště opovrženíhodná. Zabití z nízkých pohnutek vyvstane, když důvody, které motivují pachatele k činu, odnímají oběti osobní práva. Tak je příznačným opovrhováním obětí jako osobností zabití z rasové nenávisti, nebo protože se jinak jedná o ‚bezcecné‘ lidi. Nízce jedná také ten, kdo se svévolně povyšuje na pána nad životem a smrtí, aby podle vlastního uvážení rozhodl, jestli oběť pozbude života, a kdo z tohoto zavrženíhodného důvodu bude zabíjet. Z nízkých pohnutek jednal nejen pachatel, který zabíjel Židy z rasové nenávisti, nýbrž také ten, kdo s nacionál-*

*něsocialistickými mocipány rasovou nenávist nesdílel, ale v očekávání, že nebude za své činy trestněprávně zodpovědný, jich vědomě využíval.*⁴³⁸⁾

Anton Malloth byl 30. května 2001 odsouzen k doživotnímu vězení za prokázanou vraždu židovského vězně, který v roce 1944 při návratu z pracovního nasazení omylem minul vrátnici, a za pokus o vraždu vězně, který si v roce 1943 na poli vzal kus kvěťáku. Desítky dalších případů a svědectví byly jako nedostatečné odloženy státním zastupitelstvím v Dortmundu již v polovině 90. let. Soudce Armin Nack v závěrečném zhodnocení Mallothových činů rozhodl, že pachatel nemůže uplatnit odvolání na „plnění rozkazu ve stavu nouze“, neboť jednal při vraždách z vlastního popudu a z nízkých pohnutek. Zaznělo také, že „obviněný jednal na základě nacistické ideologie z rasové nenávisti, ve které se cítil do pána nad životem a smrtí židovských vězňů, aby libovolně podle svého úsudku rozhodl, jestli je oběť hodna svého života či nikoliv. K tomu ještě využíval, že na základě této ideologie vzniklo očekávání, že jeho zločinné chování nebude stíháno.“⁴³⁹⁾

O deset let později došlo v případě Johna Demjanjuka k prolomení západoněmeckými soudy do té doby zastávaného subjektivního hodnocení činu pachatele vraždy. Stačila pouze účast jednotlivce na procesu hromadného zabíjení lidí, aniž by musela být prokázána konkrétní spáchaná vražda. Velkým obloukem se justiční systém SRN dostal k pojetí, které většina států zastávala již v roce 1945. Do té doby byli daleko většímu právnímu a politickému tlaku vystaveni přeživší nacistického vyhlazování jakožto očití svědci, než viníci jejich utrpení. Při hodnocení trestných činů vraždy již bylo přihlíženo k celému rozsahu vyhlazovací politiky nacistické Třetí říše a jednotlivé případy nebyly posuzovány jen účelově bez zasažení do dobového kontextu. Svědectví očitých svědků měla v případech takových zločinů svoji váhu i téměř šest desítek let po jejich spáchání.

* * *

Trestněprávní stíhání válečných zločinů a zločinů proti lidskosti se stalo po porážce nacistického režimu prioritou poválečného vyrovnání s nelítostnými pachateli. V letech 1945–1948 probíhalo trestní stíhání v Československu a dalších osvobozených státech pod vlivem postupně odhalovaných zvěrstev. Pro odsouzení pachatele bylo v Československu rozhodující členství v nacistické zločinecké organizaci (SS, gestapo, NSDAP apod.), které samo o sobě odhalovalo subjektivní motiv pachatele při spáchání trestného činu vraždy, zabití nebo těžkého ublížení na zdraví. V konečném důsledku nebyla právní kvalifikace trestného činu příliš důležitá, neboť soudy hodnotily důsledky konání pachatele, kterými byly smrt či trvalé zdravotní následky obětí. Podle legislativy SRN byly pro odsouzení pachatele zapotřebí důkazní prostředky (očitě svědectví, písemný rozkaz apod.), které byly vzhledem ke způsobu páchaní nacistických zločinů v podmínkách teroru zajistitelné jen výjimečně. Československé soudy udělovaly hrdelní tresty nejen za přímo prokázané vraždy (zřejmý úmysl pachatele), ale i za zabití či těžké ublížení na zdraví s následkem smrti. Soudy v SRN nehodnotily spáchané trestné činy

v kontextu vyhlazovací války, ale jako jednotlivé případy. Činy Karla Bergela, zástupce velitele ghetta Terezín, nebyly posuzovány v souvislosti se záměrným dlouhodobým hubením vězňů terezínského ghetta z rasové nenávisti, ale na základě jediné události na osvětimské rampě, kterou zachytil náhodně přeživší svědek z řad obětí. Stejně postupoval soud v procesu s dozorcem terezínské věznice gestapa Antonem Mallothem v roce 2001. Tento klíčový pohled německých soudů se zásadně změnil teprve v roce 2011 po procesu s Johnem Demjanjukem. Německá justice tak dospěla velkým obloukem k právnímu hodnocení hromadného násilí páchaného nacistickými zločinci, které většina států západní i východní Evropy přijala brzy po skončení války: úmysl vraždit spočíval nikoliv až v samotném činu usmrcení, ale již v samotném souhlasu s nacionálněsocialistickou ideologií a v organizované účasti na nacistické cestě k vyhlazování.

Poznámky

- ¹⁾ Norbert FREI (Hg.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen 2006. V Československu bylo v letech 1945–1948 vyneseno 23 rozsudků nad pachateli terezínských zločinů (např. Heinrich Jöckel, Wilhelm Schmidt, Rudolf Burian). Další soudy se konaly v Rakousku (Siegfried Seidl 1947, Stephan Rojko 1963), Německé demokratické republice (Kurt Wachholz 1969) a Spolkové republice Německo (Karl Spielmann 1949, Josef Wollenweber 1953, Anton Malloth 2001, Julius Viel 2001; vyšetřování či přímo vazebně stíhání byli Albin Storch, Karl Bergel, Anton Burger, Herbert Mende). Zmínit můžeme i Henryka Matuszkowiaka (kápo v koncentračním táboře Litoměřice, v roce 1974 odsouzen v Polské lidové republice a popraven). V jednom případě, a to u Karla Bergela, došlo k odsouzení a uvěznění dotyčného v SSSR. Anna HÁJKOVÁ, *What Kind of Narrative is Legal Testimony? Terezín Witnesses before Czechoslovak, Austrian, and German Courts*, in: Norman J. W. Goda, *Rethinking Holocaust Justice. Essays Across Disciplines*, New York 2017, s. 71–99; Heimo HALBRAINER – Thomas KARNY, *Geleugnete Verantwortung. „Der Henker von Theresienstadt“ vor Gericht*, Grünbach 1996.
- ²⁾ Čeněk KLAPAL, *Nepromlčitelné zločiny*, Praha 1980; Adalbert RÜCKERL, *NS-Verbrechen vor Gericht. Versuch einer Vergangenheitsbewältigung*, Heidelberg 1984; Adalbert RÜCKERL, *Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945–1978. Eine Dokumentation*, Heidelberg 1979; Dirk van LAAK – Dirk ROSE, *Die Schreibtischtäter. Begriff – Geschichte – Typologie*, Göttingen 2018; Herbert JÄGER, *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*, Berlin 1967. Práce H. Jägera vycházela ze znaleckých posudků, které vypracoval v řadě soudních procesů.
- ³⁾ Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (dále ZStL), Bundesarchiv (dále BAArch) B 162-94, Fragen der Erinnerungszuverlässigkeit und aussagepsychologische Kriterien bei der Beurteilung von Zeugenaussagen rassisch Verfolgter, die weit zurückliegenden extremen Belastungen ausgesetzt waren (Otázky spolehlivosti vzpomínání a psychologická kritéria výpovědi při posouzení svědeckých výpovědí rasově pronásledovaných, kteří byli vystaveni extrémnímu zatížení). Posudek vyhotovil dr. R. Avenarius z Psychiatrické kliniky Univerzity v Heidelbergu v případě trestní věci proti Hoffmannovi a spol. Zkoumány byly výpovědi devíti polských svědků, a to jak přímo při hlavním líčení, tak z písemných a zvukových záznamů. V souhrnu byly pravdivé výpovědi o osobně zažitých událostech od nepravdivých informací rozlišovány podle bezprostřednosti a živosti, barvitosti, věcné správnosti, psychologické přiléhavosti, logičnosti průběhu dění, blízkosti skutečnosti a konkrétnosti líčení. K tomu se ještě vázaly spontaneita vyjádření nálad a emocí, spontánní opravy a zpřesnění, stejně jako zmínky o pro postižené nevýhodných okolnostech. Lživé výroky tyto vlastnosti do značné míry postrádají; jsou určovány vypočítavou, důslednou účelovostí, a proto mají sklon k abstraktnímu, nepředstavitelnému, bez rámcových detailů.

- ⁴) Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), fond Správa vyšetřování StB – Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-179-3.
- ⁵) Dekret presidenta republiky č. 16/1945 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech.
- ⁶) V retribučním dekretu č. 16/1945 Sb. je uvedeno: „§ 13 (1) *Jednání trestné podle tohoto dekretu není ospravedlněno tím, že je nařizovaly nebo dovolovaly předpisy jiného práva než československého, nebo orgány, zřízené jinou státní mocí než československou, aniž jest omlučeno tím, že pachatel takové neplatné předpisy za ospravedlněné považoval. (2) Také neospravedlňuje pachatele, že konal svoji služební povinnost, jednal-li s obzvláštní horlivostí, překročuje tak ve značné míře normální rámeček svých povinností, nebo byl-li činný v úmyslu napomáhat válečnému úsilí Němců (jejich spojenců), poškodit či mařit válečné úsilí Československa (jeho spojenců), nebo jednal-li z jině zřejmě zavržitelné pohnutky. (3) Neodolatelné donucení rozkazem představeného nezprošťuje viny nikoho, kdo se dobrovolně stal členem organizací, jejichž členství ukládalo vykonat každý, i zločinný rozkaz.*“
- ⁷) SA – Sturmabteilungen (úderné oddíly NSDAP), SS – Schutzstaffeln (ochranné oddíly NSDAP), NSKK – Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (Nacionálněsocialistický motoristický sbor), NSFK – Nationalsozialistisches Fliegerkorps (Nacionálněsocialistický letecký sbor), FS – Freiwilliger Schutzdienst („dobrovolná ochranná služba“ Sudetoněmecké strany, ve skutečnosti její úderné oddíly), SdP – Sudetendeutsche Partei (Sudetoněmecká strana).
- ⁸) Podrobně Jakub ŠLOUF – Daniela NĚMEČKOVÁ a kol., *Mimořádný lidový soud v Praze (1945–1948). Retribuce jako služební úkol na hraně možností i profesní cti zaměstnanců justice*, Praha 2020.
- ⁹) Státní oblastní archiv (dále SOA) Litoměřice, Mimořádný lidový soud (dále MLS) Litoměřice, Lsp 161/48, Antonín Burger, s. 7.
- ¹⁰) Rozsáhlou skupinu případů zabítí ve smyslu § 140 trestního zákona tvořily zločiny, u kterých sice pachatel jednal v nepřátelském úmyslu takovým způsobem, že způsobil smrtelná zranění obětí a že z nich nastala smrt poškozeným, nebylo však bezpečných důkazů o tom, že pachatel jednal přímo v úmyslu vězně usmrtit. Jestliže bylo zjištěno, že pachatel určitým způsobem zavinil nebo alespoň spoluzavinil smrt vězňů, ale nebyly zjištěny všechny náležitosti zločinu vraždy podle § 134 tr. z., ani zločinu zabítí podle § 140 tr. z., soudy takové činy kvalifikovaly jako zločiny podle § 7 odst. 3 retribučního dekretu č. 16/45 Sb. Těch se dopustil pachatel, který způsobil soudním usnesením, rozsudkem, nařízením, nebo správním rozhodnutím jakéhokoliv druhu, výkonem rozsudku, nařízením, nebo správním rozhodnutím, nebo jinak smrt obyvateli republiky, těžké ublížení na těle obyvateli republiky, ... nebo jeho deportaci.
- ¹¹) Jednalo se o případ z ledna nebo února 1945, kdy Schmidt zdvihl neznámého bezvládného židovského vězně z tzv. osvětimského transportu a poté jím mrštil o zem. Úmysl vraždit prokázal soud na základě výpovědi H. Jöckela, ze které vyplynulo, že z bezmála čtyř stovek vězňů tohoto transportu jich přežilo trýznění jen několik. Viz SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1285/46, Wilhelm Schmidt, s. 4. Vzdálené vraždy se účastnil při usmrcení tří vězňů, kteří byli pod pohrůzkou dozorců ubiti třemi jinými vězni v pevnostním příkopu u márnice.
- ¹²) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 132/48, Albert Neubauer, rozsudek, s. 5. Za vraždu byl odsouzen pouze v případě, kdy donutil kápa Wasserburgera kvůli krádeži kousku chleba překročit kordon strážných. Ti dostali příkaz vězně zastřelit. Těžce zraněnému dal „ránu z milosti“ sám A. Neubauer. Čin dosvědčilo pět očitých svědků z řad vězňů.
- ¹³) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 153/48, Antonín Malloth, rozsudek, s. 7. Jiří Langer byl určen k hromadné popravě 2. května 1945 a uprchl na šance pevnosti, kde se skrýl. Přímou jeho vraždu nikdo ze šesti svědků neviděl, ale z různých zdrojů o ní věděli. F. Nováček slyšel A. Mallotha, jak vypráví zaměstnanci firmy Waldek, že J. Langer vlastnoručně zastřelil. F. Šindlerovi řekl chorvatský člen SS, že oběť zastřelil A. Malloth. Příslušník strážní roty SS Ricker ve svém procesu přímo potvrdil, že Langer zastřelil Malloth.
- ¹⁴) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 107/48, Rudolf Burian, rozsudek, s. 4. „*Obžalovaný ráno mrtvolu Világoše ukazoval vězňům a přitom se vyjadřoval, že tak učiní každému, kdo se pokusí o útěk.*“
- ¹⁵) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 132/48, Albert Neubauer, rozsudek, s. 4.
- ¹⁶) Tamtéž.
- ¹⁷) Tamtéž.
- ¹⁸) ZStL, BArch B 162-13, s. 6. Pojem „biologické řešení“ otázky stíhání válečných zločinců nebo také

- „biologická amnestie“ poprvé použil šéf ZStL Adalbert Rückerl v roce 1969 při setkání státních zástupců v Mannheimu. Domníval se, že osoby, o jejichž zločinech se státní orgány dozvědí poprvé až v roce 1980, již nebude prakticky možné za ně přivést před soud. Více než padesát let od vyřčení jeho názoru jsou nacističtí pachatelé stále hnáni k odpovědnosti.
- ¹⁹⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 107/48, Rudolf Burian, rozsudek, s. 9.
- ²⁰⁾ Christiaan F. RÜTER – Dirk W. DE MILDT (Hgg.), *Justiz und NS-Verbrechen, Bd. X, Verfahren Nr. 323–359 (1952–1953)*, Lfd. Nr. 356, s. 705–712, rozsudek Zemského soudu Koblenz (Landesgericht Koblenz) nad Josefem Wollenweberem z 21. 5. 1953. Dostupné z: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen>.
- ²¹⁾ Tamtéž, s. 709.
- ²²⁾ Tamtéž.
- ²³⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 158/48, Karel Bergel, rozsudek, s. 1.
- ²⁴⁾ ZStL, BACh B 162-1887, Karl Bergel, s. 336, obsah žaloby; ABS, fond Správa vyšetřování StB – Stíháním nacistických válečných zločinců, sign. 325-82-2, s. 17. Korespondence mezi ČSPB a Ministerstvem spravedlnosti ČSSR obsahuje instrukce, které části spisu MLS Litoměřice proti Karlu Bergelovi mohou být poskytnuty ZStL.
- ²⁵⁾ ZStL, BACh B 162-1887, Karl Bergel, s. 351.
- ²⁶⁾ Tamtéž, s. 351.
- ²⁷⁾ Tamtéž, s. 355.
- ²⁸⁾ ZStL, BACh B 162-1885, s. 222. Prakticky shodné svědectví o přítomnosti Karla Bergela v Osvětimi s transportem, který vyjel 16. října 1944 z Terezína, předložil JUDr. František Suchařípa. Byl svědkem obdobné scény, pouze s tím rozdílem, že Bergel upozornil na Ing. Ecksteina, jenž se musel ze skupiny určené k práci zařadit do skupiny, která směřovala do plynové komory: „*Když jsme opustili železniční vagony a byli jsme na nádražní rampě v Osvědčimí seřazení SS-příslušníky do kolony (ženy a muži zvlášť), museli jsme se na cestě do blokového tábora projít jednotlivě před SS-lékařem dr. Mengelem. Šlo o první selekci našeho transportu do plynové komory, při které jsem vedle Mengeleho viděl stát SS-Obersturmführera Karla Bergela, který musel zřejmě přijet z Terezína do Osvědčimí současně s naším transportem. Když těsně přede mnou předstoupil před Mengeleho mně osobně známý spoluvězeň Ing. Eckstein (křestní jméno si již nepamatuji), byl Mengelem poslán na správnou stranu směrem do tábora. Viděl jsem, jak Bergel upozornil dodatečně Mengeleho na Ing. Ecksteina, který byl nato Mengelem zavolán zpět a poslán v opačný směr do plynové komory. Od té chvíle nikdo z nás Ing. Ecksteina již nespátřil. Je tedy jisté, že SS-Obersturmführer Karel Bergel mimo jiné věděl o prováděných selekcích do osvědčimských plynových komor, že se jich osobně zúčastnil a aktivně při nich spolupůsobil. Dalším svědkem o tom, rovněž z vlastního pozorování, je můj spoluvězeň Robert Haas.*“
- ²⁹⁾ Tamtéž, s. 220–221. Zcela zásadní svědectví o chování Bergela přednesl soudci v Jindřichově Hradci v roce 1965 JUDr. Emanuel Hermann. Byl deportován do Terezína, kde se poznal s dr. Hellerem ze židovské náboženské obce. Heller byl po nějaké době přeražen do pekárny a byl později zařazen do transportu do Osvětimi. S ním opustil Terezín i Hermann, který viděl, jak při selekci byl Heller poslán do skupiny vězňů určených na práci, ale na rampě byl přítomen také Bergel, který donesl listiny a předal je místnímu důstojníkovi SS. Upozornil na Hellera a ten byl povolán stráží SS, aby se vrátil mezi děti, staré a choré: „*V místě, které jsme tehdy ještě neznali, jsme po příjezdu byli vyhnáni na betonovou rampu, kde nás rozdělili na muže a ženy, do dvou dlouhých řad, které procházely kolem SS důstojníků. Tito rozdělovali jak muže, tak ženy do dvou skupin, z nichž jednu posílali nalevo a druhou napravo. Že prováděli tzv. selekci, jsem se dozvěděl až později v táboře, kde jsem se také dozvěděl, že se jednalo o lékaře MUDr. Mengeleho [Josef Mengele, 1911–1979] a MUDr. Kleina [Fritz Klein, 1888–1945, popraven], kteří pokynem ruky rozhodovali, kdo půjde na smrt a kdo půjde na práci. Zatím, co jsem stál a čekal, až přijdu na řadu, zporozoval jsem, že mně dobře známý Karl Bergel přistoupil ke skupině důstojníků, kteří byli při selekci přítomni, pozdravil se s nimi nacistickým pozdravem a předal jim nějaké listiny, o nichž se domnívám, že to byly listiny transportní. Bergel pozoroval třídění na rampě, a když dr. Heller, který byl mladý a zdravý člověk, prošel na tu stranu zdravých, neboť na druhé straně byli převážně staří, nemocní a malé děti, Bergel pošeptal něco přítomnému SS důstojníkovi, který poslal nějakého esesáka za Hellerem. Poklepal mu na rameno a ukázal mu, že má jít na druhou stranu, mezi ty choré a staré. Toto učinil tedy dr. Hellerovi onen esesák, nikoliv Bergel. Podotýkám, že jsem dobře Bergela znal, určitě to byl on, který v Birkenau byl přítomen. Tohoto jsem znal dobře z Terezína. Naprosťo vylučuji, že se jednalo o jiného člověka. Z toho vyplývá, že Bergel se zúčastnil tzv. selekce v tábo-*

ře Birkenau, kam jsme přijeli s transportem z Terezína a má na svědomí smrt Hellera.“ Hermann opakovaně zdůrazňoval, že si byl osobou Bergela zcela jistý, neboť jej z Terezína dobře znal. Případ byl popsán také v rozsudku nad Siegfriedem Seidelem vyneseném v roce 1947 ve Vídni.

³⁰⁾ Dr. Ing. Rudolf Freiburger (19. 3. 1906 – 23. 3. 1978) vystudoval pražskou německou vysokou školu technickou. Poté pracoval v Praze u Českomoravské-Kolben-Daněk a ve filiálce firmy Phillips. Po začátku okupace organizoval přeškolovací kurzy pražské židovské obce. V ghettu Terezín byl vedoucím oddělení výroby až do konce války. V Československu zůstal až do své smrti v roce 1978. Na počátku 90. let byly Institutu Terezínské iniciativy předány jeho vzpomínky na věznění v Terezíně, které sepsala Irene Liebermann.

³¹⁾ ZStL, BArch B 162-1886, 21. 2. 1967, s. 265. V korespondenci mezi státním zastupitelstvím ve Würzburgu a ZStL je opakovaně zdůrazňováno, jak důležité je Freiburgerovo svědectví pro dokázání Bergelových činů.

³²⁾ Při tomto vyšetřování bylo pátráno také po jeho kolezích, kteří konali služby ve věznici v Malé pevnosti jako dozorcí nebo příslušníci strážní roty SS, která prováděla vnější ostrahu. V roce 1967 zahájila StB šetření proti bývalým dozorcům, jejichž pobyt byl zjištěn díky spolupráci s ZStL v Ludwigsburgu. Jednalo se o Herberta Mendeho (* 2. 1. 1914), Kurta Wachholze (* 10. 8. 1909), Albina Storcha (* 15. 9. 1907 – † 1. 7. 1972, spáchal sebevraždu), Karla Spielmanna (* 20. 9. 1918; řízení zastaveno 18. 4. 1973), Wilhelma Scharenbergera (* 14. 2. 1907; řízení zastaveno 9. 6. 1964) a další (o Mallothovi tu není zmínka).

³³⁾ ZStL, BArch B 162-19271, Anton Malloth a kol., s. 2208.

³⁴⁾ Tamtéž, s. 2146.

³⁵⁾ Tamtéž, s. 2127.

³⁶⁾ *Strafvereitelung im Amt?*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 6. 7. 2000.

³⁷⁾ ZStL, BArch B 162-19271, Anton Malloth a kol., s. 2207. Albert Mayer vypovídal v době mimořádných lidových soudů s dozorcí terezínské věznice gestapa 3. 1. 1946 a 11. 11. 1946, pak v době obnoveného vyšetřování zločinů spáchaných v Malé pevnosti 1. 2. 1968, 3. 12. 1968 a 11. 3. 1969, dále po navázání diplomatických vztahů se SRN a otevření řízení proti Mallothovi 13. 11. 1974 a 5. 6. 1976. Poslední svědectví podal jmenovaný v roce 2001 před soudem v SRN.

³⁸⁾ Tamtéž, s. 2158.

³⁹⁾ ZStL, BArch B 162-19269, s. 2270.

**THE ROLE OF TESTIMONY AS A MEANS OF PROOF
IN THE CRIMINAL PROSECUTION OF NAZI CRIMINALS
IN TEREZÍN 1945–2001**

Summary

Vojtěch Kyncl, Institute of History of the Academy of Sciences of the Czech Republic

The Police Prison in Terezín's Small Fortress and the Terezín Ghetto figure prominently in the process of detecting and prosecuting war crimes committed in the territory of former Czechoslovakia. The murders of Terezín inmates by the prison guards and SS officers serving in the Ghetto were investigated and evaluated by the courts between 1945 and 2001. However, criminal evidence had been evaluated differently in Czechoslovakia, the Federal Republic of Germany, the German Democratic Republic, and Austria. After the statute of limitations promulgated in Germany on all violent crimes except murder in 1960, other states had to seek direct witnesses to the committed crimes. The article offers examples of several prison capos and guards, serving to demonstrate how specific crimes were judged, and what particular evidence was relevant to the courts' decisions. The discrepancy in the notion of fair consideration of defendant's involvement in mass murder between the FRG and other states lasted until the turn of the millennium. After almost sixty years, witnesses to the wartime murders spoke out for the first time, and with their help and the input by new prosecutors, the cases of sadistic perpetrators were opened.

RECENZE A ZPRÁVY

Anna HÁJKOVÁ: The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt.
New York, Oxford University Press 2020, 364 stran, bibliografie, rejstřík.
ISBN 978-0-19-005177-8¹⁾

„Nevnímáme oběti holokaustu jako lidi, ale jako šedivou masu. To jsem chtěla změnit.“⁽²⁾

Příspěvek Anny Hájkové k terezínské historiografii se směle prohlašuje za nabídku „cestovní mapy, jak přemýšlet o vězeňských společenstvích během holokaustu a jak je analyzovat“ (s. 2). Nutno podotknout, že její kniha v mnoha aspektech vyvěrá z její disertační práce *Prisoner Society in the Terezín Ghetto, 1941–1945*.³⁾ Jedná se po dlouhých dekadách o syntézu vybraných aspektů historie terezínského ghetta, na kterou se čtenáři i badatelé mohli těšit.

Její předsevzetí vytvořit knihu o nadnárodní, kulturní, genderové a administrativní historii terezínského ghetta (s. 12) je zároveň představováno

jako pokus novátorsky s pomocí nástrojů mikrohistorie přistoupit k dějinám dosud vyprávěným. Podle autorky se má jednat především o vyprávění o společenství obětí, které nejsou definovány jejich bezprostředním zavražděním, nebo naopak zušlechťovány prostřednictvím jejich blížícího se krutého osudu (s. 2). Druhým hlavním cílem recenzované práce je pojmenovat terezínské „master narratives“ – tj. po válce zformulované a akcentované převládající výpovědi o „univerzálních“ prožitcích terezínských vězňů – a zároveň se vůči nim vymezit. Hájková se chce stát hlasem těch obětí ghetta, jež byly přehlíženy, zachránit pro budoucnost zkušenost a prožitky „zapomenutých“ vězňů. Jeden z cílů knihy Poslední ghetto spočívá podle autorky v kontextualizaci, analýze a překonání této dosavadní interpretační dominance v terezínské historiografii (s. 13).

Autorka publikaci rozdělila do šesti kapitol zabývajících se administrativou tzv. židovské samosprávy, sociální strukturou vězňů, nerovnoměrným přístupem vězňů k jídlu, zdravotní péči, kulturním životem a transporty z Terezína na Východ.

Pomocí deklarovaného využití nových historických postupů a mezioborových (především sociologických) kategorií v historické vědě se snaží zachytit existenci dle svých „vlastních“ pravidel fungujícího společenství vězňů a vztahů uvnitř něj,

kteře se vytvářely navzdory rozhodnutím příslušníků SS. Základní osu jejího popisu terezínského společenství (vždy myšleno vězeňského) tvoří sociologické kategorie jako etnicita, kultura, jazyk, obyčej či sociální kapitál. Tyto stěžejní kategorie podle ní přinášejí nové možnosti, jak studovat vnitřní i vnější vlivy působící na proces utváření vězeňské nucené komunity.

Konstatuji s potěšením, že práce Anny Hájkové přináší zcela jistě mnohé nové dílčí poznatky ke každodennosti terezínského ghetta. Autorka se s pomocí známých i méně známých vzpomínek snaží rekonstruovat, přesněji řečeno vystavět, podle jejího přesvědčení „zapomenutou historii“ ghetta. Považuje to nejen za „politickou“ intervenci, ale je to podle ní jednoduše žádoucí historická praxe, jejíž podstatou je zahrnutí perspektiv všech zainteresovaných do příběhu (s. 13).

Dle mého soudu však byla tato „zapomenutá“ historie již dávno napsána. Během období vlády totality a zvláště po sametové revoluci se bývalí příslušníci tzv. terezínské elity, odkazující se na kritérium autorky, pustili pod mnoha záminkami (nutno říci mnohdy i faktickými) do znevěrohodnění jednoho z největších protivníků a rozbíječů tohoto staronového „master narrativu“.⁴⁾ Nebyl jím nikdo jiný než autor dle mého mínění nepřekonané práce o historii terezínského ghetta, německý historik a vězeň Hans Günther Adler. Již v jeho práci totiž nalezneme morální odsouzení korupce a klientelismu v ghettu, popisování života sociálních i politických „elit“ na úkor celku, strádání „cizích“ (čti německých a rakouských) Židů oproti „našim“ (čti deportovaným z protektorátu). To vše lze najít v jeho již před více než 60 lety vydaném díle.⁵⁾

Autorka posuzované knihy se pokouší popsat novými „moderními“ metodami něco, čemu Adler již věnoval 400 stran textu – druhou část své terezínské monografie zaměřenou na sociologii terezínského ghetta. Také obsahy jednotlivých kapitol Adlerovy práce, ač v jiném pořadí, jsou podivuhodně obdobné: administrativa, transport, obyvatelstvo, ubytování, stravování, práce, hospodářství, právní poměry, zdravotní poměry, péče o vězně, styk s okolním světem a kulturní život.

Je mi jasné, že kategorie, ve kterých Adler a autorka přemýšleli, se nemusí překrývat. Akcent může být položen na některé z nich více (např. gender), ale výsledek, ke kterému docházejí, je ve své podstatě stejný. Oba dva se vymezují vůči „nespravedlnostem“ tehdejšího vězeňského společenství. Adler, pocházející z pražského německého kulturního okruhu, tak činil z pozice bývalého vězně – pomocného dělníka, který se, podle mého názoru kvůli svému morálnímu nebo etickému založení, dokázal oprostít od pocitu sounáležitosti s „elitami“. Vypráví tak stejný příběh jako Hájková. Motivaci k tomu, aby se vydala na stejnou cestu jako Adler, v jejím případě neznám, přesto tuším, že to byly právě některé její dosavadní badatelské zkušenosti a touha napsat dějiny „zapomenutých“. Tím se oba světy – Adlera i Hájkové – překrývají a navzájem doplňují. Signifikantní pro celou knihu je, že v úvodu autorka nastavuje zrcadlo historickým a vzpomínkovým pracím o terezínském ghettu, které se jí jevily z mnoha ohledů jako problematické. Tuto snahu ukázat na autocenzuru, která nezobrazovala, snad z ohledu na někdejší terezínskou mládež (a tedy většinu těch, kteří byli v 90. letech ještě naživu), celý

obraz komplikovaných vztahů mezi terezínskými vězni a také autorčiny korektury ve vnímání rolí Paula Eppsteina či Leo Baecka v ghettu, a v případě druhého jmenovaného i po válce, hodnotím jako přínosné.

Dokáži si i představit, že tento důraz na „zapomenutou historii“ terezínského ghetta bude představovat (podobně jako u Adlera) jeden z možných zdrojů kritických poznámek bývalých vězňů ghetta, a zvláště druhé nebo třetí generace pozůstalých po přeživších terezínských „elitách“, z jejichž perspektivy je o terezínském ghettu vyprávěno (s. 13). Tento důraz na nespravedlivou společnost s sebou totiž nese otázku po původu a zdroji „bohatství“ těchto „elit“. A tady se dostáváme k asi nejvíce problematickému bodu celé myšlenkové a ideové konstrukce práce. Jde o otázku, nakolik byla za ničení a degradaci životů těch „na okraji“, rozuměj především nemocných, starých a přestárlých osob z Německa a Rakouska, vinna nacistická služebna SS, a nakolik se na tomto negativním jevu podepsala sama činnost židovské správy, respektive židovská administrativa.

Než se budeme tomuto fenoménu věnovat, uvádím jen malou poznámku k termínu „židovská samospráva“. Jsem si vědom, že toto označení je v terezínské historiografii zažitě a všichni rozumí, čeho se týká. Přesto bych preferoval používání termínu „židovská správa“ nebo „židovská administrativa“, neboť výrazněji vyjadřuje podřízenost nacistické služebně SS. Jednalo se mimo jiné i o konstrukt, který byl součástí falešné židovské (sebe)prezentace. Jelikož nacistická služebna SS do této tzv. samosprávy mohla kdykoliv a jakkoliv svévolně zasáhnout, bylo by v zájmu laické i odborné veřejnosti používat spíše označení židovská správa než matoucí termín „židovská samospráva“. Ten dle mého soudu nakonec snáze dovoluje nebo implikuje závěry, ke kterým autorka dochází. Rozdíl mezi termíny „židovská správa“ a „židovská samospráva“ je vlastně tím „šiboletem“ pohledu na dějiny správy ghetta, distribuci jídla, ubytování, pracovní nasazení nebo kulturní život, ale nakonec i na vypravování transportů z Terezína dále na Východ. O tom ale pojednám obšírněji v popisu jednotlivých kapitol knihy.

Práce, jež je založena na archivním výzkumu v desítkách archivů, přináší své ovoce. Dodejme ovšem, že mnohdy pro poučené čtenáře nedozrálé. Očekával bych, že provedený archivní výzkum a interpretace pramenů budou pečlivější. Je opravdu škoda, že množství faktografických nepřesností snižuje celkové vyznění recenzované práce. Vznik policejní věznice v Malé pevnosti nelze datovat do roku 1939, ale až do června 1940 (s. 7), pevnost Terezín nebyla uznána bojeschopnou v roce 1780, ale až o deset let později (s. 7), a terezínským ghetttem neprošlo 143 000 osob, ale „jen“ 140 000 vězňů (s. 7).

Mrzutá je v tomto ohledu i nepřesná informace o osvobození Terezína, k němuž podle autorky došlo až 9. května 1945, ačkoliv jednotky Rudé armády projevly městem na Prahu v odpoledních a večerních hodinách předchozího dne (s. 8). Otevření ghetta po vystěhování původních obyvatel z Terezína bylo oficiálně oznámeno až 6. července 1942, tedy o pět dní později, než uvádí autorka (s. 9), a také informace o rozloze ghetta⁶⁾ nesouhlasí s údaji židovské správy (s. 9). Neodpovídá pravdě, že by Adolf Hitler nebyl zpraven o návštěvě Mezinárodního výbo-

ru Červeného kříže (MVČK) v Terezíně (s. 10). V únoru 1944 totiž Karl Hermann Frank jako Vyšší velitel SS a policie v Protektorátu Čechy a Morava informoval říšského vůdce SS Heinricha Himmlera, že jede za Hitlerem, aby mu referoval o „švédské návštěvě“.⁷⁾ Frank byl značně zainteresován na hladkém průběhu návštěvy MVČK. Inspekci připravenosti ghetta vykonal šest dní před příjezdem komise MVČK.⁸⁾ Druhý Starší Židů Paul Eppstein se nenarodil v roce 1901 v Mannheimu, ale až v roce 1902 v Ludwigshafenu (s. 28). Fredy Hirsch nebyl členem Rady starších v ghettu Terezín (s. 32) a Willy Groag nebyl zástupcem vedoucího oddělení Péče o mládež, ale jen vedoucím dívčího domova L 410 (s. 80). Autorka také popletla pracovní funkci Alfreda Goldschmidta, který nebyl Starším Drážďanských kasáren (tím byl Bedřich Hanák), ale vedoucím centrální evidence stavu obyvatelstva (Zentralevidenz – Zentralstandleiter, s. 35). Ulice s označením L 4 se později nepřejmenovala na Parkstrasse (podle úzu překládáno jako Sadová ulice), ale Hauptstrasse (Hlavní ulice, s. 43).

Také část věnovaná roli SS a četnictva v kapitole **The Overorganized Ghetto: Administering Terezín** (Nadměrně proorganizované ghetto: Správa Terezína) by si zasloužila více pečlivosti. Mimo jiné máme k dispozici svědectví přeživších vězňů, kteří byli zatčeni v rámci tzv. aféry terezínských malířů a převezeni do policejní věznice v Malé pevnosti. Tyto vzpomínky neobsahují žádnou zmínku o brutálním bití malířů při výslechu v prostorách služebny SS v ghettu (s. 25).⁹⁾ „Židovská“ vězení pro terezínské vězně se nacházela nejen v Magdeburských kasárnách, ale také v Sudetských a Drážďanských kasárnách (s. 46).

Theodor Janeček nastoupil do služby jako velitel zvláštního četnického oddílu v listopadu 1941, nikoliv 1943 (s. 22), a tvrzení, že neexistuje žádný důkaz o sexuální vztahu mezi příslušníky SS a vězeňkyněmi také s největší pravděpodobností neodpovídá pravdě. Ve svědectví Marka Müllera před Mimořádným lidovým soudem Litoměřice zazněla obžaloba SS Scharführera Rudolfa Haindla (1912–1948), který se ve slídárně (tzv. Glimmer) choval k mladým a hezkým děvčatům nápadně shovívavě a laskavě. Jeho snachu E. S. měl protežovat dárky a privilegovaným ubytováním, podle Müllera měla s Haindlem také otěhotnět (mluví o znásilnění) a musela jít na umělé přerušování těhotenství.¹⁰⁾ Nelogické je také tvrzení autorky, že podle jednoho svědka četník Karel Salaba udržoval s vědomím velitele táborové komandantury SS sexuální poměry se třemi nebo čtyřmi ženami – vězeňkyněmi, když v další větě tvrdí, že pokud by se tyto vztahy provalily, následovalo by uvěznění v Malé pevnosti (s. 23). Existenci více případů postihů za sexuální vztahy mezi četníky a vězeňkyněmi naznačuje také věta: „Pokud byli četníci přistíženi při sexu s vězeňkyněmi, byli obvykle posláni do Malé pevnosti“ (s. 23).¹¹⁾ Podle zjištění dosavadní literatury však tento důvod nebyl zjištěn u žádného z 23 gestapem zatčených terezínských četníků.¹²⁾

Je také možno polemizovat s tvrzením, že komandantura SS neměla žádný vliv na ukládání trestů (s. 46). V první řadě je nutno připomenout, že to byl první velitel SS Siegfried Seidl, který podepsal paragrafové znění „právních“ předpisů ghetta.¹³⁾ Veškeré směrnice i tresty musely být odsouhlaseny velitelem terezínské

služebny SS, který také přímo ovlivňoval jejich výši. V případě vynášení nízkých trestů byly soudy ghetta obcházeny, jak dosvědčuje následující citát úředního zápisu L 297 z 29. prosince 1943: „*Pan SS-Obersturmführer Burger prohlašuje zásadně, že ve všech případech, kde je třeba stíhat přestupky proti pořádku a kázní, [...] jsou tresty vyměřené soudem ghetta sice podle litery zákona formálně oprávněné, ale vzhledem k významu [...] jeví se jako příliš nízké. Napříště musí tedy [být] trestné činy tohoto druhu potrestány nikoliv prostřednictvím soudu ghetta, ale podle trestních nařízení Detektivního oddělení na základě zvláštního schválení, tudíž neohledě k omezení délky trestu do 30 dnů vězení.*“¹⁴) Denní rozkazy také dokládají přímé uložení trestu několika vězňům velitelem SS Seidlem.¹⁵)

Oproti tvrzení autorky ukazují poslední výzkumy pomocí statistické analýzy, že až na věkovou kohortu osob starších šedesáti let se u Starších domů jejich šance na přežití nepromítala zřetelně do žádného vykazatelného kritéria, jako bylo zařazení do transportu či přežití po deportaci (s. 48).¹⁶) Jen na okraj zmiňuji, že chybí citace zdrojů u některých tvrzení, například že Starší Židů Paul Eppstein učinil ve svém prvním funkčním roce několik chyb, když dosazoval do vedení nekompetentní osoby (s. 29) nebo že v ghettu nebylo více než dvacet případů mučení (s. 25). Chybné je také používání již více než dvanáct let neplatného označení fondu Národního archivu (KT-OVS místo správného OVS), pravděpodobně převzatého bez úprav z devět let (sic) staré disertační práce. Rovněž nevím, proč u informace o vztahu Vlasty Schönové a Benjamina Murrelsteina (s. 46, s. 192) není citována její autobiografie.¹⁷)

Kapitola A Society Based on Inequality (Společnost založená na nerovnosti) představuje velmi hodnotný pohled na vnitřní uspořádání terezínské společnosti. Je proto škoda, že autorčiny závěry ohledně protežování osob z protektorátních transportů na úkor německých a rakouských zůstávají pro nedostatek „tvrdých dat“ u některých důležitých tvrzení jen v rovině domněnky. Například protektorátní transporty z léta 1942 nebyly všechny umístěny na půdách terezínských kasáren (s. 62). Pohledem na pohyb, strukturu a počty osob deportovaných do ghetta z protektorátu a z území mimo protektorát v létě 1942 je možné tento předpoklad snadno vysvětlit. Z porovnání počtu osob do ghetta příšlých, zemřelých a vězňů deportovaných dále na Východ během měsíce srpna 1942 totiž vyplývá, že celkový úbytek činil u protektorátních vězňů 66 osob, zatímco u osob deportovaných z Německa a Rakouska se jednalo o přírůstek 9259 osob.¹⁸) S tím korelují i záznamy o umístění berlínského transportu (I/46) na půdě Hannoverských kasáren v Mahlerově deníku.¹⁹) Podle dochovaného stavebního fondu terezínské správy byly půdy v domovních blocích obsazovány až v průběhu září 1942.²⁰)

V této souvislosti je také třeba připomenout, že rozmísťování osob uvnitř domu do jednotlivých místností spadalo do pravomocí Staršího domu (Hausältester). Obyvatelka ghetta Margarette Pedde si do deníku zapisovala seznamy vězňů ubytovaných v domě L 415 včetně jmen osob umístěných na půdě (místnosti č. 41 a 42). Ze zápisů vyplývá, že na přelomu let 1942 a 1943 tam v rozporu s domnělou privilegovaností bydlelo také několik desítek vězňů z protektorátních transportů

Cf, Ci, Ck a Cm. Je zajímavé, že Starším domu v té době byl protektorátní vězeň Rudolf Herrmann (nar. 1884).²¹⁾

Také další části textu vyvolávají ve čtenáři dojem, že je veden k přijetí narativu o nevstřícné práci jednotlivých oddělení židovské správy nebo „autonomní“ činnosti některých vybraných skupin vězňů namířené vůči německým a rakouským vězňům. Například u popisu prohlížení zavazadel přijíždějících transportů ve šlojsce je vynechána důležitá zmínka o přítomnosti dohlížejících četníků. Bez nich v textu zůstali jen „zasloužilí“ členové (veteráni) transportní pomoci (lépe transportní skupiny), kteří zabavovali a vskutku mnohdy rozkrádali zavazadla vězňů (s. 60). To, že na krádežích věcí z vlastnictví vězňů – potažmo majetku SS – se podílelo i sedm četníků, však není zmíněno.²²⁾

Mám také výhrady k umělému rozdělení osob evidentně spolupracujících s nepřitelem mimo ghetto a v ghettu. Jak u denunciantů v ghettu, tak i u tzv. *Greiferů* v Berlíně nebo ve Vídni můžeme předpokládat, že šlo o „dobrovolné“ rozhodnutí ke kolaboraci pod hrozbou deportace na Východ (s. 56).

Jako maličkost skoro nehodná zmínky působí otázka fluktuace vězňů v ghettu (s. 64). Z originální kartotéky osvobozených terezínských vězňů uložené v Národním archivu²³⁾ se zdá, že nedosahovala v knize uváženého rozměru, ale byla spíše poloviční. Počítala autorka do fluktuace i krátkodobá stěhování vynucená plynováním objektů, ve kterých byli vězni umístěni? Další výzkum vnitřní mobility v ghettu by jistě mohl přinést zajímavé výsledky.

K podkapitole týkající se dětí bych jen dodal, že většina rodičů sice dávala své potomky do dětských domovů (s. 79), to však bylo možné jen tehdy, když v nich bylo volné místo. Z přednášky Gondy Redlicha přednesené na počátku prosince 1943 vyplývá, že z 3900 dětí nacházejících se v tu dobu v ghettu bylo 2000 umístěno v dětských domovech a zbytek byl ubytován u svých rodičů.²⁴⁾ Je škoda, že v části textu věnované „rozbití“ legendy o počtech internovaných, deportovaných a osvobozených dětí (s. 80) není zmíněno, že manželé Margita a Miroslav Kárných byli sami bývalými vězni.²⁵⁾ Zajímavým způsobem autorka spojuje jméno Tomáše Martina Winklera, prvního dítěte narozeného v ghettu, se jménem prvního československého prezidenta (s. 83). Ovšem v táborové řeči, jak ve svém deníku píše Egon Redlich, se mu všeobecně přezdívalo „AK I“, a tak bylo vyzdvíženo jeho prvenství.²⁶⁾

Autorčino tvrzení, že oddělení Péče o mládež vytvářelo pro tzv. *Geltungsjuden* (myšleny děti ze smíšených manželství považované za Židy) samostatné heimy (třídy), pro mě bylo překvapivé. Na základě výpovědí o aktivitách Willyho Groaga, vedoucího domu L 410, však můžeme pozorovat spíše opačný trend, tedy „rozředit“ děti pocházející ze smíšených manželství do „židovských“ heimů.²⁷⁾ Lze v této souvislosti vyslovit tezi, že proces vyloučení a segregace, či dokonce rasismu (sic) mezi dětmi souvisel se stigmatizací dětí ze smíšených manželství nebo s jejich pozdějším příjezdem do ghetta (s. 80)? Je možné generalizovat na základě dvou vzpomínek dětských vězňů, když podíl dětí ze smíšených manželství činil na počátku prosince 1943 osm procent všech dětí v ghettu?²⁸⁾

Zarazilo mě rovněž, že případy začlenění se do kolektivu a překonání segregace mezi dětmi jsou demonstrovány na případě tří mladých žen (s. 81). Pokud se podíváme na některé dětské vzpomínky, pak například Helga Pollak (Pollak-Kinsky) přijela do ghetta v lednu 1943 a podle všeho trvalo asi dva měsíce, než do kolektivu heimu v domě L 410 zapadla.²⁹⁾ Jak potom hodnotit deníkové záznamy Pavla Weinera (nar. 1931) z domova Nešarim v L 417, které ukazují přenos přízně i nepřátelství mezi „židovskými“ dětmi v domově nebo ukazují, že se dokázaly docela „normálně“ do krve rozhádat a nemluvit spolu? *„Dnes odpoledne jsem šel pomáhat Frantovi [František Maier – vychovatel v domově č. 7 v domě L 417] stavět boudu a Robert [Herz] tam byl těž. Jelikož jsem nadával, pustili jsme se do sebe. Roba na mě vychrstl vápno. Zamazal mně celý oblek. Na to jsem ho kopl a spěchal jsem domů. Pln vzteku jsem vzal plničku a opatrně jsem kapal na Herzovu postel. Tento [nečitelné] zakryl jsem dílo zkázy. Večer, když jsem ležel v posteli, přišel ke mně rozvzteklý Herz a udělal mně to samé. Nenechám si to líbit a začneme se prát. Robin dostal do držky.“³⁰⁾*

Stále znovu a znovu se zamýšlím, zda je vzpomínka na nepovedenou scénku z dětského vystoupení prezentující polské Židy při instalaci nového rabína (s. 81) reprezentativní pro vzájemné soužití dvou různých etnik, k tomu navíc českého a německého. Nevypovídá spíše o tom, že šlo o chybu vychovatelky, která s dětmi scénku dostatečně nenacvičila? Jako protipól k vzájemnému potýkání mohu například uvést příspěvek Sigiho Kwasniewského při příležitosti výročí domu L 417, v němž píše: *„Brzy poté si obě vedení domovů [tj. L 417 a L 414] předsevzala, aby se oba domovy, které jsou takřka sousedy, po proběhlé konsolidaci [podmínek] vychovávaly k vzájemnému přiblížení se, aby se kompenzovaly z jazykové bariéry vzniklé protiklady a [utužovalo se] vzájemné pochopení. – To se ovšem dodnes nestalo, a toto opomenutí [...] je možné omluvit koncentrací na [stále probíhající] konsolidaci.“³¹⁾*

Anna Hájková vyvolává ve čtenáři pokušení přijmout její vlastní hodnotový systém. V mnoha případech zbytečně pranýřuje bývalé vězňe v duchu svého životního nazírání. Z tohoto důvodu si nejsem úplně jist, jaká je vlastně pro čtenáře informační hodnota jejího sdělení, že Julius Taussig po válce vyrobil kožich pro „atraktivní“ ženu pořizující s ním rozhovor pro Památník Terezín (s. 25–26). Chce tím snad naznačit, že byl „macho“, nebo dokonce šovinista?

Podle Hájkové prý gender fungoval jako základní výraz identity a stával se uvaděčem do etnických a sociálních vztahů nebo vyznačoval jejich hranice, byl ústředním elementem, nástrojem, okolo něhož se vše v Terezíně točilo (s. 91). Toto tvrzení je dle mého soudu velmi omezené, materialistické a tudíž nepřesvědčivé. Vztahy mezi vězni autorka vnímá a popisuje jen jako výslednici onoho *erós*, tedy lásky, která po něčem touží. Významy dalších řeckých pojmů pro pojmenování lásky, jako je *filia* (láska mezi přáteli), *storgé* (silný citový vztah bez sexuálního faktoru, např. mateřská láska), nebo dokonce *agapé* (láska bezpodmínečně pečující), však v textu téměř chybí.³²⁾ V této souvislosti je zajímavým také hodnotící (filozofický?) problém definice terezínského společenství jako opravdové „lidské“

společnosti (very human society), jestliže by lidství mělo být definováno nerovnoměrnou distribucí potravin, nespravedlností nebo etnickými a generačními stereotypy (s. 239).

Vnitřní rozpor demonstruje například také tvrzení, že většina českých Židů chodila (vztahově) jen s osobami uvnitř své etnické skupiny. O několik vět později se však tvrdí, že vztahy mezi muži a ženami z různých etnik byly v Terezíně časté, a mezietnické sexuální styky ještě častější. Jak se dále uvádí, s českými Židy chodil dosti velký počet (jestli ne většina) mladých a svobodných nečeských dívek (s. 93).

S otázkami sexuality v ghettu souvisí i pasáž o sexuálních vztazích osob stejného pohlaví. Je však vůbec možné při absenci reprezentativního vzorku vzpomínek na tuto skupinu lidí popisovat a důrazně nálepkovat celé terezínské společenství použitím slovního spojení „značně homofobní“ (termín vzniklý uměle až v sedmdesátých letech 20. století)? Co je vlastně homofobního – tedy podle definice iracionálního strachu a odporu – v zápisu „zaměstnavatele“ Egona Redlicha o tom, že musel propustit jednu z vychovatelek, která pravděpodobně sexuálně obtěžovala svoji kolegyni (s. 95)?

Také formulací „*spřízněnost [u jídla] nebyla vždy heterosexuální*“ (s. 119) je do textu vkládána zjevně nadbytečná narážka se sexuálním podtónem, jelikož se v kontextu pojednává o sdílení jídla nejen smíšenými skupinami mužů a žen, ale i skupinami tvořenými jen dívkami, respektive ženami, nebo naopak chlapci či muži. Myslím, že i rabín Feder by byl překvapen, kdyby zjistil, že jeho vzpomínka na tančící českou a německou mládež a její přátelství má pro dnešního historika sexuální podtón (s. 92). Je zajímavé sledovat moralistní soudy autorky o jednotlivých životních situacích, jimiž terezínští vězni procházeli. Jaká životní filozofie je příčinou toho, že jednou je celé společenství oceňováno jako homofobní, aby naopak později, pokud autorku správně chápu, směnný obchod tělem za jídlo byl jen domněle nemorální a nelze ho tak tedy hodnotit? Tak jsem alespoň porozuměl větě: „*Nejenže jsou závěry o domněle nemorálnosti směnného obchodu vyvozovány až zpětně, ale odrážejí také dobový kontext osoby, která tento názor vyjadřuje, a jsou tudíž z definice ahistorické*“ (s. 130).³³⁾

Již v úvodu kapitoly **The Age of Pearl Barley: Food and Hunger** (Doba kroupová: Jídlo a hlad) nalezne čtenář mnohdy vnitřně nekompatibilní závěry. Na jednu stranu autorka tvrdí, že židovská (samo)správa kategorizovala vězně podle jejich pracovního statutu, aby o dvě věty později tvrdila: „*Způsob rozdělování jídla naznačoval, jak byli lidé v ghettu ceněni; starší lidé byli zařazeni na nejnižším stupni*“ (s. 101).³⁴⁾

Nejvíce otázek však vyvolává autorčin přístup k otázce nerovnoměrné distribuce jídla, která podle ní měla za následek větší počet úmrtí starých osob deportovaných do terezínského ghetta z Německa a Rakouska. Za všechny případy jsem vybral dvě citace: „*Nacistická politika však byla fatálně umocněna rozdělením obyvatelstva do stravovacích kategorií, korupcí a snahou některých vězňů o individuální obohacení*“ (s. 127).³⁵⁾ „*To, že zde lidé umírali, bylo samozřejmě způsobeno německou perzekucí. Ale to, kdo, jak a kdy zemřel, určovala vězeňská společnost*“

(s. 240).³⁶⁾ Implikace těchto a podobných vět musí být pro dosud žijící terezínské vězně dosti šokující. Oni že měli svým přežitím v rukou smrt svých matek a otců, sousedů a známých i neznámých vězňů? Dokumentace nashromážděná v práci Anny Hájkové tomu může na první pohled nasvědčovat, přesto se domnívám, že židovská správa nepřála nikomu smrt, ale snažila se zachránit každý život! V celém rozhodování, například o kategoriích jídla, byly pro správu důležité dvě věci. 1) zachovat biologický život, a tedy preferovat děti. 2) zachovat zároveň co nejdéle chod ghetta především prostřednictvím práce schopných těžce pracujících osob, a tím pokud možno (za)chránit i ty staré a nemocné, kterým mohla být poskytnuta okolnostem, času a prostředkům odpovídající péče. O úsilí při plnění těchto rozhodnutí svědčí i fakt, že na území ghetta nevznikla jen jedna dětská zahrada, ale dokonce třináct těchto tzv. *Jugendgarten* (s. 116).

Ano, kritika problematického chování některých skupin terezínských vězňů je jistě na místě, ale v textu vůbec jasně nezaznívá, že bez pomoci právě těchto mladých kritizovaných elit by ghetto bylo pravděpodobně likvidováno, tak jako ostatní ghetta v okupované Evropě. Připomínám, že právě nedostatek práce schopných vězňů měl v září 1942 za následek, že bylo z Terezína do vyhlazovacího tábora Treblinka vypraveno na 16 000 starých osob nejen z Německa a Rakouska, ale také z protektorátu. To, že nebylo na podzim 1942 do Treblinky deportováno více starých protektorátních vězňů, můžeme přičíst pozitivnímu fenoménu, který by zasluhoval větší pozornost. Jedná se o třígenerační rodinnou solidaritu mezi dětmi, rodiči a prarodiči. Tento obecně pozorovatelný jev byl pravděpodobně ojedinělý, neboť „vícedroje“, kterými táborové elity disponovaly, stačily k pokrytí potřeb pouze jedné generace navíc, tedy rodičů (s. 84). V této souvislosti je také nutné připomenout, že ochranu v případě východních transportů mohli svobodní poskytnout jen rodičům, nikoliv prarodičům. I to bylo jedním z omezení mezigenerační rodinné solidarity, navzdory faktu, že osoby starší 65 let byly kromě podzimních transportů v roce 1942 chráněny samy o sobě.

Nejsem si úplně jist, zda lze vynášet kategorický soud o tom, že v pohledu komunity (mladých) nebylo se starými lidmi počítáno (s. 79), a stavět přitom na jednom hrubém a hloupém vyjádření muže, který neměl úctu ke starým lidem. Naproti tomu například celým deníkem Willyho Mahlera, bývalého krajského vedoucího židovských náboženských obcí na Německobrodsku, prostupuje jeho snaha udržovat vztahy se starými lidmi z bývalého obvodu jejich navštěvováním v místě ubytování nebo také účasti při jejich vyprovázení na poslední pozemské cestě – od obřadní síně v ghettu až po závoru na cestě ke krematoriu na Židovském hřbitově. *„Doprovázíme Heřmana Seinera. Včera v marodce H V zemřel příslušník mé bývalé židovské náboženské obce a její čelný činovník Heřman Seiner z Německého Brodu ve věku 72 let. Seznam našich čísel dodaných do Terezína se zmenšil o jedno (AAc-555). – Byl jsem jej přirozeně doprovodit na poslední jeho cestě. Při německé řeči maďarského rabína doktora Kalmána Nürnbergera z Uherského Brodu jsem marně hledal souvislost mezi českým Židem Seinerem, špatně mluvícím německy, a touto smuteční řečí. Jeho přátelé pak vynesli jeho rakev na vůz a spolu*

s dvaceti jinými zesnulými odvezli jej koně, jež vedl syn zesnulého Hugo, do krematoria. A když za odjíždějícím vozem zase zapadla závora ghetta u četnické budky, vraceli jsme se za svým zdejším povoláním. Život jde dál.³⁷⁾

Autorčin odsuzující narativ by totiž nahlodala také chybějící zmínka o mezigenerační a interkulturní solidaritě ve formě výchovně-pomocné akce „Mládež pomáhá“ (Jad Tomechet). Jednalo se o dobrovolnickou akci, v rámci které se část mládeže zavázala tři hodiny týdně ze svého volného času věnovat poskytování pomoci starým a potřebným. Pod vedením 30 vychovatelů se do ní v letech 1943–1944 zapojilo na 300 starších dětí a mladistvých a vyvolala pozitivní ohlas: „*Prosby starých osob o brzký návrat [tj. o další návštěvu] jsou nejlepším důkazem, že mládeží je těmto starým lidem opravdu přinášeno trochu světla a radosti.*“³⁸⁾ Podle statistického rozboru se na akci podílelo 15 % dětí a mládeže ve věku 13 – 17 let (průměrně 250 z 1734 dětí a mladistvých) a tito mladí dokázali v ghettu navštívit 55 % osob starších 65 let (5500 z 10 000 osob).³⁹⁾

Židovská správa nerozhodovala o tom, koho, jak a kdy vydat na smrt, ale usilovala o to, jak životy pokud možno zachovat. Proti spekulaci autorky, že se židovská správa vědomě rozhodla k vytvoření stravovacích kategorií v období před příjezdem starých osob z Německa a Rakouska (s. 106), hovoří skutečnost, že to byly právě tyto transporty starých, které na rozdíl od osob příšlých do ghetta z protektorátu dostávaly stravu hned následující den po příjezdu do ghetta. Protektorátní transporty přitom měly nárok na dávky chleba až po čtyřech dnech „pobytu“ v ghettu. Uvedené rozhodnutí padlo nejpozději na počátku července 1942.⁴⁰⁾

K tomu je nutno dodat, že v textu Anny Hájkové jsou mnohé skutečnosti potlačeny tak, aby vyznění v neprospěch administrativy a „elit“ bylo vyhrocenější. Autorka rozlišuje mezi „vražedným“ hladem neprivilegovaných a „pouhým“ hladem privilegovaných. Domnívám se však, že bez externích zdrojů by i pro tuto skupinu byl hlad vražedným. Pokud se autorka odváží k takovýmto tvrzením, pak mi chybí především kvantifikovaný odhad objemu potravin, které tyto „elity“ získávaly pomocí podpory od svých dosud nedeportovaných přátel a příbuzných formou poštovních balíků, dále cestou styku s řízijským okolím, ať již bezplatně nebo za úplatu, a konečně, kolik z toho všeho by mělo připadnout na okrádání spoluvězňů. Autorka se také příliš nerozepisuje o rozdílné situaci protektorátních a ostatních vězňů v příjmu balíčků s potravinami. Z dostupných údajů o fungování balíkové pošty víme, že jen do Hamburských kasáren v období od 15. září 1942 do 17. ledna 1943 došlo cca 6500 balíků z protektorátu, ale jen 117 z Německa (55 : 1).⁴¹⁾

Ruth Bondyová připomíná známou balíčkovou akci Heinze Prossnitze: „5230 kg potravin do Terezína, 3120 kg potravin do Birkenau a ghetta v Lodži, šest metrických centů šatstva a potravin do lágrů v Sachsenhausenu a Hamburku. [...] Sama ta čísla dnes neříkají téměř nic. Avšak cena bochníku chleba, který přišel v únoru 1944 do Birkenau, se nedá vyjádřit ani penězi, ani slovy.“⁴²⁾

Ti z německých a rakouských vězňů, kteří dostávali z domova balíčky, měli větší šanci přežít. Dokazuje to i pasáž z životopisu Marty Blairon (nar. 1862), která byla do terezínského ghetta deportována až v květnu 1944: „*Odtud [z Nauen] jsem*

*přišla 15. 5. do Terezína – koncentračního tábora, kde jsem byla první čtyři měsíce navzdory svému vysokému stáří ubytována na půdě se 40 – 60 lidmi. Kvůli tomu, že mi mé děti posílaly denně balíčky s potravinami, přestože jsem byla nejstarší vězeňkyně koncentračního tábora, přestála jsem tuto hrůznou dobu.*⁴⁴³⁾

I když si mohly táborové elity přilepšit nedovoleným stykem s okolním světem, balíčky zasílanými z domova či od přátel nebo vyššími přiděly za židovskou správou stanovené pracovní nasazení, přece to nemohlo změnit klíčové rozhodnutí nacistického vedení z října 1941 dodat všem (!) terezínským vězňům „nejmenší možnou míru potravin s vypočítaným minimem obsahu vitamínů“.⁴⁴⁾ Navíc máme k dispozici dokumenty o krácení (krádeži) těchto už tak nedostatečných přidělů. Jak vyplynulo z úředního záznamu Hospodářského oddělení židovské správy pro terezínskou služebnu SS, bylo za celou dobu existence ghetta až do konce 59. zásobovacího období, tedy do 3. března 1944, na židovských věznicích „ušetřeno“ (nedodáno na jejich úkor) celkem 362 982,45 kg brambor. Toto ohromné manko 363 tun brambor, vyčíslené na 15 nedodaných vagónů, představovalo oficiálně nedodaných 145 192 týdenních přidělů brambor.⁴⁵⁾

Hladem ovšem bez externích zdrojů trpěli všichni, tedy i ti privilegovaní práceschopní muži a ženy. Zajímavý postřeh v této souvislosti přináší poválečné prohlášení Ing. Leo Klingenbergera, správce produkčních Jižních baráků, ohledně jeho nadřízeného, vedoucího terezínské výroby (produkce) dr. Ing. Rudolfa Freibergera, umístěného ve vazbě na Pankráci: „Můj poměr k dr. F. nebyl nikdy přátelský vzhledem k tomu, že došlo mezi námi velice často k rozepřím. [...] Vím z vlastní zkušenosti a z příležitostných náhodných návštěv u něho v době jídla, že trpěl zrovna tak hladem, jako ostatní.“⁴⁶⁾

Třiatřicetiletý kronikář ghetta Willy Mahler, pracující v ghettu jako tzv. Gruppenältester (Starší skupiny pokojů v kasárnách), dnes bychom řekli „střední administrativní pracovník“, ubýval podle deníkových záznamů na váze stejně jako ostatní. Po necelých dvou letech pobytu v ghettu se radoval z toho, že se desetilkový úbytek jeho hmotnosti díky došlým balíkům zastavil na 65 kg.⁴⁷⁾

V autorčině narativu navíc zůstala nezohledněna existence nerovnoměrné distribuce potravin i mezi tzv. privilegovanými osobami. Že se nejednalo o jednodlitou skupinu, dokládají Mahlerovy deníkové záznamy týkající se „zápasu“ o spravedlivou distribuci „knedlíků“ pro práceschopné muže ubytované v Hannoverských kasárnách v lednu 1943. Experiment Menážní služby a proviantury vydávat knedlíky nikoliv jednotlivě, ale po pokojích, přinesl zjištění, že rozdělení jídla bylo nejen rychlejší, ale ušetřilo se také asi 400 knedlíků. Na základě tohoto výsledku bylo provedeno hlasování o způsobu jejich vydávání. To rozhodlo výsledkem 78 : 22 pro hromadné vydávání po pokojích, tedy v neprospěch „šmelinářů“.⁴⁸⁾

Na snaze čelit rozsudku smrti hladem vynesnému SS se podíleli mnozí obyvatelé z okolí Terezína, ale i někteří z četníků sloužících v ghettu. V této souvislosti si dovoluji citovat část anonymního udání ze spisu štabního strážmistra četnictva Eduarda Škody zatčeného pro *Schmuggelverdacht mit Juden* (podezření z podloudného obchodu s Židy): „Německá tajná státní policie v Hradci Králové. Páno-

*vé, nejsem žádný udavač ani nějaký mstitel. [...] Je v Terezíně již více jak jeden rok štábní strážmistr Škoda. [...] Již od začátku jeho pobytu v Terezíně dojíždí tam za ním jeho manželka, která tam přiváží velké kufry s různými věcmi pro Židy (hlavně s potravinami), které její manžel rozprodá Židům za velké peníze. Od Židů pak zase odváží různé věci opět jeho manželka v kufrech domů. [...] Přesto ho tam mají Židé velmi rádi, prosím, přesvědčte se.*⁴⁹⁾

Vytváření uvedených dvou skupin vězňů souviselo také s tím, na jakou část peněz a jiného majetku zanechaného u známých a přátel si obě skupiny mohly tak říkajíc „sáhnout“. Zatímco deportace protektorátních Židů do ghetta byla pozvolná, takže stále někdo „na svobodě“ zbýval, němečtí Židé byli exploatováni od nástupu Hitlera k moci a rezervy už nikde neměli. Navíc to, co jim ještě zbylo, museli vydat za podvodné tzv. smlouvy o zakoupení domova (Heimeinkaufverträge).

V neposlední řadě byl důležitým prostředkem ochrany „nepřivilegovaných“ existující systém opatření k zabezpečení a chránění společného majetku, jejichž dodržování kontrolovaly různé složky bezpečnostní služby (například zákaz vynášení jídla z kuchyní). Systém kontroly a ochrany byl sice nedokonalý, ale přesto o jeho výsledcích můžeme číst v pravidelných rubrikách zpráv o rozsudcích soudu ghetta uveřejňovaných v Denních rozkazech, respektive ve Sděleních židovské samosprávy. Vězeňských kuchyní mimochodem nebylo celkem jedenáct, ale dvanáct (s. 104),⁵⁰⁾ a zavedení jídelních kategorií S, N, K bylo vyhlášeno v Denním rozkaze č. 127 v neděli 17. května 1942, tedy o dva dny dříve, než uvádí autorka (s. 105).⁵¹⁾ Záznam o možnosti vypěstovat si něco na „vlastním“ pozemku nacházíme v deníku Evy Mändlové (Roubíčkové) již v roce 1942, a ne až v roce 1944 (s. 104).

S problematikou stravování vězňů souvisí i citát z kapitoly **Cultural Life** (Kulturní život) věnovaný terezínskému fotbalu. Autorka zde popisuje důsledky počínání mladého Jana Burky, který prací v kuchyni dokázal pro své spoluhráče z fotbalového týmu získat dvě až tři porce jídla navíc: „V příběhu se však opomíjí skutečnost, že obědy navíc byly brány z přídělů pro někoho jiného, obvykle pro staré nepracující osoby. Byla to součást ceny za existenci mladých charismatických sportovců, které bylo potřeba živit. Když mluvíme o fotbale v Terezíně, měli bychom brát v úvahu oněch třicet čtyři tisíc mrtvých, většinou starých lidí, kteří zemřeli na nemoci spojené s hladem. Zvláštní jídla pro hráče byla významná“ (s. 195).⁵²⁾

Jsem přesvědčen, že Anna Hájková popsala protežování spoluhráčů-fotbalistů velmi přesně. Pokud bychom si chtěli „přisadit“, pak Burka obdržel od služebny SS i soukromý prostor pro mansardu-ateliér na půdě domu Q 710.⁵³⁾ Ovšem vyvozovat z toho, že třicet obědů pro deset hráčů jednoho fotbalového týmu (na hřišti jich však hrálo jen sedm) při jedenácti zápasech během půlročního trvání jarní nebo podzimní ligy⁵⁴⁾ přispívalo ke smrti oněch 34 tisíc starých mužů a žen, je myslím nepatřičné. Navíc terezínský fotbal začal svou organizovanou činnost až letní ligou 1943,⁵⁵⁾ a to už byla úmrtnost v ghettu dávno za vrcholem podzimu 1942 a zimních měsíců na začátku roku 1943.

K otázce úmrtnosti přestárklých osob z Německa, Rakouska a z protektorátu (narození v roce 1890 a starší) bych také rád upozornil na výsledky statistické

analýzy provedené v rámci projektu *Sociální struktura nacistického ghetta: analýza přežití v terezínském ghettu*. Od února do srpna 1943 přijelo do ghetta 8291 osob z protektorátu, Německa a Rakouska, ale žádný vězeň neodjel transportem z Terezína. Z tohoto počtu bylo 2643 osob starších 55 let a z nich téměř 18 % v této době v Terezíně zemřelo. Ve zkoumaném období navíc působila v ghettu židovská „samospráva“ vedená Paulem Eppsteinem z Německa a míra úmrtnosti byla i po přelomu let 1942 a 1943 stále vysoká. Analýza byla provedena pro všechny vězně společně a pro každou skupinu dle původní státní příslušnosti zvlášť. Její výsledky dokládají, že v období oněch uvedených sedmi měsíců roku 1943 neměla kategorie státní příslušnosti vliv na riziko úmrtí vězňů starších 55 let.⁵⁶⁾ Tím však závěry Anny Hájkové (a také H. G. Adlera), že státní příslušnost byla klíčovým znakem ve vězeňské sociální struktuře, určovala příležitosti pro úspěšné začlenění do táborového života a ovlivňovala možnosti přežití v ghettu, nejsou minimálně pro sledované období roku 1943 relevantní.⁵⁷⁾ Statistická analýza sice nevyvrací, že by v individuálních případech docházelo k „protekcí“ přestárlých českých vězňů, ale nepotvrzuje, že by nějaká skupina byla systematicky zvýhodňována.

Kapitola týkající se terezínského zdravotnictví **Medicine and Illness** (Zdravotnictví a nemoci) přináší cenné informace o struktuře asi nejlépe fungujícího oddělení terezínské správy (s. 132). První věcí, která čtenáře v pasáži o zdravotnickém systému terezínského ghetta zarazí, je nesytemová zmínka o anihilační funkci marodek v koncentračních táborech (s. 132), jímž ovšem ghetto Terezín, jak sama autorka píše, nikdy nebylo (s. 11). Také některé údaje o deportacích starších vězňů je třeba upřesnit. Staří lidé odjížděli hromadně jen do vyhlazovacího tábora v Treblince, mezi deportovanými do vyhlazovacího komplexu Malý Trostinec u Minsku bylo jen necelých 10 % osob starších 60 let (s. 136). Pravdě neodpovídá ani tvrzení, že pacienti terezínské psychiatrie neměli možnost opustit své pokoje (s. 141). Na dvoře Kavalírky pro ně byl vytvořen prostor ohrazený dřevěným plotem, jak dokládají výkresy stavebního oddělení terezínské správy i výtvarná díla terezínských malířů.⁵⁸⁾

Z dodacích listů uložených v Archivu Židovského muzea v Praze vyplývá, že dodávky Cyklonu B do terezínského ghetta neprobíhaly přes Osvětim, jak autorka nesprávně uvádí, ale kyanovodík byl do tábora dodáván přímo z kolínské Draslovky (s. 125).⁵⁹⁾ Pod dodacími čísly, na která je odkazováno v poznámce pod čarou (s. 295), byly uvedeným referátem SS pro hubení hmyzu při koncentračním táboře Auschwitz-Birkenau do Terezína dodány tucty kartonů mucholapek, ultramarín, prostředek proti blechám a vším Sinep, přípravek proti bodavému hmyzu Mipax a také více než tři tuny chlorového vápna, nikoliv však Cyklon B.⁶⁰⁾

Velmi dobře je zpracována také kapitola **Transports from Terezín to the East** (Transporty z Terezína na Východ). Pro části textu zabývající se aktivitami posledního ze Starších Židů a jeho (ne)činností při přípravách na vypravení podzimních transportů v roce 1944 by bylo třeba i z hlediska celkového záměru knihy lépe přiblížit fungování vězeňského společenství, kdy by autorka blíže analyzovala organizaci transportů a nepreferovala jen poválečné výpovědi Benjaminu Mur-

melsteina a dalších činitelů židovské správy. Oproti jejímu zjednodušenému konstatování, že úkolem židovské „samosprávy“ bylo zajištění evidence a toho, aby se osoby povoláné do transportu objevily v pravý čas na shromaždišti (s. 229), umožňují dokumenty uložené v archivu památníku Yad Vashem a v Památníku Terezín ucelený pohled na postoje židovské správy a samotných vězňů k přípravě vyhlášených transportů. Podle dokumentů z pozůstalosti Viktora Kendeho například víme, že do transportů na podzim 1944 nenastoupilo nejméně 680 osob, z nichž jen asi tři desítky přežily tuto poslední transportní vlnu v ghettu.⁶¹⁾ Čelit odporu vězňů měly hrozby SS zveřejňované v oběžnicích židovské administrativy určené především Starším domů a kasáren, že jsou osobně zodpovědní za to, že se zařazené osoby dostaví na shromaždiště. Starší domů a kasáren měli aktivně procházet všechny prostory a v případě neuposlechnutí příkazu k nástupu do šlojsky v určený čas měli být „odpírači“ hlášeni Detektivnímu oddělení. Potrestání měli být tím, že jejich zavazadla nebudou naložena do odjíždějící vlakové garnitury a nebudou se svými příbuznými v jednom vagónu.⁶²⁾

Údiv vyvolávají některé autorčiny soudy ve stati věnované posledním měsícům existence terezínského ghetta v závěru knihy. Za odtržené od reality považují její teze při hodnocení významu likvidačních objektů (raveliny XV a XVIII) pro terezínské vězně na přelomu února a března 1945. Údajná možnost likvidovat vězně z evakuačních transportů (duben – květen 1945) až v ghettu (s. 236) je v rozporu s faktem, že tito vězňové byli masově ničení na pochodech smrti méně sofistikovými prostředky (např. masakr v Gardelegen). Také možnost, že by se Terezín stal alternativou pro masovou likvidaci původně plánovanou v koncentračním táboře Mauthausen a jeho okolí po transferu kremačních pecí a dalšího vybavení z likvidovaného koncentračního a vyhlazovacího tábora Auschwitz-Birkenau, jak napovídá i název odkazovaného příspěvku Perze a Freunda (s. 321), je jen ničím nepodloženou konstrukcí. Je nutno připomenout, že ačkoliv Hájková ve své knize několikrát pracuje s Murmelsteinovými výpověďmi z vazební věznice na Pankráci učiněnými krátce po válce, v tomto případě neuvádí, že podle něj byly zmíněné objekty určeny k likvidaci vězňů z terezínského ghetta a Malé pevnosti, ale nechává jejich účel neurčitým.⁶³⁾ Ve zcela přeplněné věznici gestapa v Malé pevnosti bylo v dubnu 1945 vězněno kolem 5500 osob, a nikoli 15 000 vězňů, jak uvádí autorka (s. 236). Musí být také připomenuto, že Leo Baeck, Leo Holzer a později i Benjamin Murmelstein byli osobnostmi, které představovaly kontinuitu v povědomí vězňů o tom, co se na Východě skutečně děje.

Pro nemocné vězně z Bergen-Belsenu nebyly přichystány tzv. Jižní baráky, jak uvádí autorka (ty sloužily pro výrobu ghetta), ale jednalo se o nově postavené dřevěné baráky na tzv. Jižním vrchu (Südberg, s. 236). Udiven jsem byl při čtení vysvětlení motivů bývalých vězňů k rozšíření zvěsti (legendy) o jejich plánované likvidaci na sklonku války v prostorách terezínské pevnosti. Dle mého soudu je hodně odvážné autorčino tvrzení, že u „veteránů“ (tedy vězňů, kteří zůstali v ghettu po skončení deportací), byla představa o jejich plánované záhubě vyvolána neklidem či pocitem blízkým výčitkám svědomí (s. 235), davovou hysterií (s. 238),

nebo dokonce vznikla jako kompenzace absence zápasu o život během jejich dožití války v „nudném“ Terezíně (s. 236)! Tomu, že se jednalo o davovou hysterii vyvolanou setrváním v ghettu či vytváření jakési poválečné legendy o jejich ohrožení, odporuje i malý počet vzpomínek ze sbírky Památníku Terezín, které tyto události reflektují. Z celkového počtu 248 vzpomínek vězňů osvobozených v ghettu Terezín je plynová komora v ravelinu XVIII zmíněna pouze ve čtrnácti vzpomínkách a stavba „kachního rybníku“ v ravelinu XV dokonce jen dvakrát. To je v rozporu s tvrzením autorky, která uvádí: „*Dramatické popisy kachní farmy a plánů na vyvražďení všech obyvatel v ghettu byly ve svědectvích těch, kteří byli osvobozeni v Terezíně, téměř vsudypřítomné*“ (s. 236).⁶⁴

V práci doktorky Anny Hájkové spatřuji práci historičky doby postmoderní. Ačkoliv je mi její záměr v mnoha ohledech sympatický, k její snaze o vyprávění příběhu „těch druhých“ mám výhrady především vzhledem k omezené platnosti jinak potřebného pozorování některých řídkých jevů a událostí, které jsou povýšeny na směrodatné. Nastavují se tak cesty k novým narativům, které však jsou svou podstatou minoritní nebo neobstojí při bližším zkoumání.

Osobně se domnívám, že optikou minoritních událostí a jevů nelze spatřit skutečnou tvář ghetta, ale jen její část. Na druhé straně chápu, že ne všechno lze začlenit do rámce statistického mediánu a vyprávět dějiny „obyčejného“ terezínského vězně, což by ani nebylo čtenářsky zajímavé. Chápu tedy autorčinu snahu poukázat i na tu „odvrácenou“ tvář terezínského společenství, ale domnívám se, že v některých případech se tak kyvadlo terezínských dějin vychyluje do protilehlého extrému.

Mám-li shrnout celkové vyznění práce, věřím tomu, že záměrem Anny Hájkové bylo popsat interakci „rybiček plujících v akváriu terezínských valů“. Ony „rybičky“ spolu v terezínském nuceném společenství sdílely omezený prostor, omezené množství stravy a omezený přístup k sociálním kontaktům a společenským příležitostem. Ano, kritické zkoumání nespravedlností způsobených oním „akváriem“, prostorem ohraničeným „valy ghetta“, je a zůstává jistě záslužné, ovšem v některých pasážích své knihy autorka naneštěstí nechává představitele terezínských elit nešťastně splynout s těmi z druhé strany, tedy stát se svým způsobem rovněž trýzniteli. Je zvláštní, že po přečtení knihy, jež byla dedikována všem, kteří se nevrátili, nabude člověk dojmu, že nenávrat většiny svými „volbami“ zapříčinili ti, kteří se vrátili a kteří tuto knihu mohou v stále menším počtu číst.

Pro celkové vyznění práce by bylo vhodné více než dosud připomínat čtenářům, že jedinou možnou obrannou reakcí židovské administrativy na nucené vykonávání rozkazů bylo připomínání limitů její vlastní činnosti prostřednictvím oficiálního zdroje informací dostupného každému, tzv. Denních rozkazů, později Sdělení židovské samosprávy. Ustálená slovní spojení „nadřízené úřady sdělují“ nebo „na rozkaz táborové komandantury“ se v nich jen letech 1941–1944 opakují padesátkrát a první velitel ghetta Siegfried Seidl je zde uveden v 72 případech. Signifikantní jsou také tři slovesa – dovolil, přikázal, zakázal – ve spojitosti se jménem velitele Seidla v Denním rozkazu č. 329 z 3. června 1943.⁶⁵

Ačkoliv knihu doporučuji ke kritickému přečtení, mám velký problém s jejím celkovým vyzněním. Především mi v ní schází nějaké „dobro“, které se nacházelo i uprostřed onoho marasmu „opravdu lidské společnosti“ (very human society). Svým pokusem o popis vězeňského společenství „pod knutou“ židovské meritokracie nám autorka vlastně ukázala „hororový“ obraz terezínského ghetta a oloupila čtenáře o existující projevy nezištné lidskosti, obětování se pro druhé a spolupráce mezi vězni. Kniha tak působí jako smutné čtení bez naděje, bez onoho vykupujícího narativu, který potřebuje každý, aby dokázal dát smysl utrpení svému i ostatních (s. 242).

Tomáš Fedorovič, Památník Terezín

Poznámky

- ¹⁾ Český překlad knihy vyšel v nakladatelství Kalich až po zpracování této recenze: Anna HÁJKOVÁ, *Poslední ghetto. Všední život v Terezíně*, Praha 2021 (vyšlo 2022).
- ²⁾ Ondřej KUNDRA, *Nevnímáme oběti holocaustu jako lidi, ale jako šedivou masu. To jsem chtěla změnit. S historičkou Annou Hájkovou o knize popisující každodenní život v Terezíně, která jí vyšla v Británii*, Respekt, 6. 3. 2021 [online]. Dostupné z: <https://www.respekt.cz/politika/lidska-spolecnost-je-v-jiste-mire-normality-schopna-fungovat-az-do-posledniho-clena> [cit. 16. 12. 2021].
- ³⁾ Disertační práce obsahuje například shodné názvy kapitol jako recenzovaná kniha. Viz Anna HÁJKOVÁ, *Prisoner Society in the Terezín Ghetto, 1941–1945*, PhD thesis, University of Toronto, 2013. Dostupné z: <https://hdl.handle.net/1807/97111> [cit. 16. 12. 2021].
- ⁴⁾ Mezi jinými např. Jiří KOSTA, *Opus magnum H. G. Adlera o ghettu Terezín. Kritika standardního díla*, Terezínské listy 39, 2011, s. 66–92.
- ⁵⁾ Hans Günther ADLER, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*, Tübingen 1960, s. 223–625 (II. Teil – Soziologie).
- ⁶⁾ Celková plocha města uvnitř hradeb činila 414 000 m², spolu s plochou pozemků tzv. Západních a Jižních baráků činila rozloha 423 700 m². Archiv Židovského muzea v Praze (dále AŽMP), Terezín, inv. č. 172, Bytové hospodářství – zprávy o ubytování v Terezíně, 11. 3. 1944.
- ⁷⁾ Tomáš FEDOROVIČ, *Propagandistická role Terezína a terezínský rodinný tábor v Auschwitz-Birkenau*, Terezínské listy 46, 2018, s. 39, poznámka č. 33: Národní archiv, Praha, 110-5/10, Informace K. H. Franka říšskému vůdci SS o jeho služebních cestách a místě zastížení (červenec 1943 – duben 1945), 7. 2. 1944. Šest dní před návštěvou MVČK provedl K. H. Frank v ghettu závěrečnou inspekci. Památník Terezín (dále PT), inv. č. A 5704, Deník Willyho Mahlera (dále DWM), 16. 6. 1944.
- ⁸⁾ PT, inv. č. A 5704, DWM, 16. 6. 1944.
- ⁹⁾ PT, inv. č. A 4985, vzpomínka Fridy Ungarové (manželka malíře Otto Ungara), říjen 1969; PT, inv. č. A 4987, vzpomínka malíře Leo Haase, 8. 5. 1968; Leo HAAS, *Aféra terezínských malířů*, in: *Umění v terezínském ghettu*, Praha 1992, s. 41–49.
- ¹⁰⁾ Státní oblastní archiv v Litoměřicích, Mimořádný lidový soud Litoměřice, Lsp 147/48, Rudolf Haindl, kart. 154.
- ¹¹⁾ “Usually, if gendarmes were caught having sex with the prisoners, they were sent to the Small Fortress.”
- ¹²⁾ Miroslav KÁRNÝ, *Die Gendarmerie-Sonderabteilung und die Theresienstädter Häftlinge. Zur Methodologie der kritischen Interpretation von Erinnerungen*, in: *Theresienstädter Studien und Dokumente 1996*, Prag 1996, s. 136–152.
- ¹³⁾ PT, inv. č. A 1204 – A 1221, Právní předpisy ghetta, 1942–1943.
- ¹⁴⁾ PT, inv. č. A 1211, Úřední záznam L 297, 29. 12. 1943.
- ¹⁵⁾ Seidl osobně rozhodl o třídenním uvěznění a pozdějším propuštění z dosavadní pozice Leo

Poppera (L-772), který místo aby zůstal na svém pracovišti, odešel na nádraží naproti pražskému transportu Cv. PT, inv. č. A 3362, Tagesbefehl (Denní rozkaz) č. 297 z 8. 3. 1943. Hans Reich (I/52-5388), Ernst Wolf (I/52-5373) a Franz Taussig (J-983) dostali od Seidla po 14 dnech vězení, neboť jim byli dopačeni, když si místo práce společně četli knihu. PT, inv. č. A 3381, Tagesbefehl (Denní rozkaz) č. 320 z 14. 5. 1943.

- ¹⁶⁾ Tomáš FEDOROVIC, *Starší domu (der Hausälteste) – nepostradatelný administrativní pilíř terezínského ghetta*, Terezínské listy 47, 2019, s. 86–100.
- ¹⁷⁾ Vlasta SCHÖNOVÁ, *Chtěla jsem být herečkou*, Praha 1993, s. 75–76.
- ¹⁸⁾ Informace o změnách počtu vězňů v ghettu Terezín v srpnu 1942. Protektorát: do ghetta přišlo 2460 osob, z ghetta odešlo 2000 osob, zemřelo 526 osob. Německo a Rakousko dohromady: do ghetta přišlo 11 009 osob, z ghetta odešlo 0 osob, zemřelo 1750 osob.
- ¹⁹⁾ PT, inv. č. A 5704, DWM, 18. 8. 1942.
- ²⁰⁾ Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích (dále SOKA Litoměřice), fond Ghetto Terezín. Půdy osídleny: 5. 9. 1942 (Q 215), 14. 9. 1942 (Q 303b), 18. 9. 1942 (Q 303a).
- ²¹⁾ Ludmila CHLÁDKOVÁ, *O jednom domě v terezínském ghettu*, in: Terezínské studie a dokumenty 1998, Praha 1998, s. 179–186.
- ²²⁾ Národní archiv, Praha (NA), Zemské četnické velitelství Praha, kart. 1006, H-255, Alois Vobejda, Zpráva Hasenkopfa, 13. 1. 1944.
- ²³⁾ NA, Okupační vězeňské spisy, kartotéka č. 10.
- ²⁴⁾ PT, inv. č. A 5704, DWM, 7. 12. 1943.
- ²⁵⁾ Miroslav KÁRNÝ – Margita KÁRNÁ, *Terezínští dětsí vězňové*, Terezínské listy 22, 1994, s. 25–40.
- ²⁶⁾ Egon REDLICH, *Zítřejší jedeme, synu, pojedeme transportem*, Brno 1995, s. 94.
- ²⁷⁾ „Na [pokojí] 12 byly zpočátku jenom míšenky, pak je Willy rozdělil po všech pokojích, stále jsme se střídaly.“ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, rozhovor č. 126, R. B.
- ²⁸⁾ PT, inv. č. A 5704, DWM, 7. 12. 1943.
- ²⁹⁾ Hannelore BRENNER-WONSCHICK, *Děvčata z pokoje 28. Přátelství, naděje a přežití v Terezíně*, Brno 2007, s. 43, 51.
- ³⁰⁾ PT, pomocný materiál dokumentačního oddělení, č. A 6/93, kart. 11/Gh, Deník Pavla Weinera (kopie), zápis z 15. 4. 1944.
- ³¹⁾ Yad Vashem Archives (dále YVA), O.64/57, Hlasy k výročí L 417, Sigi Kwasniewski.
- ³²⁾ Výskyt slov v textu: lover/lovers (mileneček/milenci) – 41×, beloved (oblíbený) – 11×, fall in love (zamilovat se) – 6×.
- ³³⁾ “Not only are conclusions about the perceived immorality of bartering drawn only in retrospect; they also reflect the contemporary context of the person making the claim and are hence ahistorical by definition.”
- ³⁴⁾ “How food was distributed indicated how people were valued in the ghetto’s self-understanding; the elderly were placed at the bottom.”
- ³⁵⁾ “But the Nazi policy was fatally intensified by the grouping of the population into food categories, corruption, and the quest for individual enrichment among some inmates.”
- ³⁶⁾ “Of course, the fact that people died there was caused by German persecution. But who died, how, and when was determined by the prisoner society.”
- ³⁷⁾ PT, inv. č. A 5704, DWM, 31. 8. 1943.
- ³⁸⁾ „Bitten der Alten um baldige Wiederkehr, sind der beste Beweis, dass hier wirklich etwas Licht und Freude den Alten durch die Jugend gebracht wird.“ YVA, O.64/59, „Jugend hilft“ 1943–1944.
- ³⁹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 303a, Jahresbericht „Jugend hilft“ 1943–1944.
- ⁴⁰⁾ YVA, O.64/34 – 23, Brotkartei (chlebová kartotéka), Zahl: 11 498, 5. 7. 1942.
- ⁴¹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 178b, Zprávy jednotlivých oddělení správy Hamburských kasáren u příležitosti 1. výročí činnosti, 18. 1. 1943.
- ⁴²⁾ Ruth BONDYOVÁ, *Zázrak s chlebem*, in: Terezínské studie a dokumenty 1999, Praha 1999, s. 68–91.
- ⁴³⁾ Centrum Judaicum Berlin, 4.1., složka 163, Marta Blairon.
- ⁴⁴⁾ Miroslav KÁRNÝ – Jaroslava MILOTOVÁ – Margita KÁRNÁ, *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha 1991, s. 130.
- ⁴⁵⁾ Tomáš FEDOROVIC, *Between self-preservation and destruction – economic aspects of the development of the Terezín Ghetto*, in: The Research and Education about the Holocaust in Central Europe, Bratislava 2021, s. 149.

- ⁴⁶⁾ Archiv bezpečnostních složek, Praha (dále ABS), Ústředna Státní bezpečnosti, sign. 305-633-1, výpověď Ing. Leo Klingenbergera, 8. 2. 1946.
- ⁴⁷⁾ PT, inv. č. A 5704, DWM, záznamy z 30. 7. 1942 (75 kg), 14. – 15. 8. 1942 (72 kg), 12. 9. 1942 (72 kg), 22. 9. 1943 (z 69 na 71 kg), 27. 12. 1943 a 26. 4. 1944 (65 kg).
- ⁴⁸⁾ PT, inv. č. A 5704, DWM, záznam z 27. a 28. 1. 1943.
- ⁴⁹⁾ NA, Zemské četnické velitelství Praha, kart. 1006, H-209, Eduard Škoda.
- ⁵⁰⁾ PT, inv. č. A 11775, Martin Robitschek – plánek ghetta, ubikací a stájí, 1944–1945.
- ⁵¹⁾ Anna HYNDRÁKOVÁ – Raisa MACHATKOVÁ – Jaroslava MILOTOVÁ (edd.), *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941–1945*, Acta Theresiana, sv. 1, Praha 2003, s. 157.
- ⁵²⁾ “*The story omits the fact that the extra lunches were taken from someone else’s food allowance, usually from the elderly nonworkers. This was part of the cost of having young, charismatic sportsmen, who needed to be fed. When talking about soccer in Theresienstadt, we ought to take into account those thirty-four thousand dead, most of them old, who died from starvation-related diseases. The special meals for players were significant.*”
- ⁵³⁾ Na kartě je poznámka „Über Auftrag: Dienststelle“ (Z příkazu: služebna [SS]). SOKA Litoměřice, fond Ghetto Terezín, kart. 15, složka Bezirk 3, plánec půdy domu Q 710.
- ⁵⁴⁾ V podzemní lize 1943 hrálo 12 týmů. Navíc je nutné si uvědomit, že asi ne všechna mužstva mohla být zásobována jako týmy Řezníci nebo Kuchaři. Viz PT, inv. č. PT 4008, tabulka fotbalové ligy v Terezíně – podzím 1943.
- ⁵⁵⁾ PT, inv. č. PT 4246, Zpráva o fotbalu (Fachgruppe Fussball), 1944.
- ⁵⁶⁾ Štěpán JURAJDA – Tomáš JELÍNEK, *Statistical Analyses of Theresienstadt Prisoners. Examples and Future Possibilities*, in: S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation, sv. 8 (2021), č. 2, s. 58–71.
- ⁵⁷⁾ H. G. ADLER, *Theresienstadt 1941–1945*, s. 298, 312. Anna HÁJKOVÁ, *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*, New York 2020, s. 70–74.
- ⁵⁸⁾ SOKA Litoměřice, fond Ghetto Terezín, složka 20, Staketenzaun f. d. psychiatr. Abteilung in E VII, 27. 5. 1944. Z výtvarných prací viz např. PT, inv. č. PT 9903, Petr Kien: Nádvoří před Kavalírem, 1942–1944; PT, inv. č. PT 1667, Leo Haas: U Kavalíru, 1942–1944.
- ⁵⁹⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 235, Vyúčtování zboží dodaného do Terezína – abecedně podle dodavatelů (D).
- ⁶⁰⁾ AŽMP, Terezín, inv. č. 230, Dodací listy a seznam dodávek různým oddělením v Terezíně, 2965/44 (1. 9. 1944) a 2970/44 (1. 9. 1944).
- ⁶¹⁾ PT, inv. č. A 10990 – A 10996, koncepty transportních seznamů Ek – Et.
- ⁶²⁾ YVA, O.64/413.
- ⁶³⁾ ABS, Ústředna Státní bezpečnosti, sign. 305-633-1, výpověď Benjamina Murrelsteina, s. 50.
- ⁶⁴⁾ “*Dramatic descriptions of the duck farm and the plans to kill everyone in the ghetto were nearly omnipresent in the testimonies of those liberated in Terezín.*”
- ⁶⁵⁾ A. HYNDRÁKOVÁ – R. MACHATKOVÁ – J. MILOTOVÁ (edd.), *Denní rozkazy*, s. 338–339.

Chronologický přehled o činnosti Památníku Tereziín v roce 2021

Činnost Památníku Tereziín v roce 2021 negativně ovlivnila pokračující epidemie nemoci covid-19. V rámci nařízených protiepidemických opatření byl památník od prosince 2020 do 12. května 2021 uzavřen pro návštěvníky. Některé akce, jež se měly konat v prvních měsících roku 2021, musely být zrušeny. Další musely být odloženy (například Tereziínská tryzna) nebo se v původním termínu uskutečnily jen prostřednictvím online přenosu. Změněn musel být i plán výstavní činnosti.

Únor

8. 2.

Vzpomínkový pořad v předsálí kina Malé pevnosti s názvem „Pocta Bedrníkovi aneb modrá krev v protinacistickém odboji“ připomněl osudy Zdeňka Bořka-Dohalského a dalších účastníků protinacistického odboje z řad české šlechty. Akci připravil Památník Tereziín ve spolupráci s Ústavem pro studium totalitních režimů a Plzeňskou filharmonií. Konala se bez účasti veřejnosti a byla vysílána online na YouTube kanálu Památníku Tereziín.

Březen

4. 3.

Výtvarná výstava Vladimíra Noska „Horizontály a vertikály“ byla připravena k otevření v předsálí kina Malé pevnosti. Vernisáž proběhla z důvodu protiepidemických opatření 6. května online a byla vysílána na YouTube kanálu Památníku Tereziín.

18. 3.

V předsálí kina Muzea ghetta byla instalována výtvarná výstava amerického umělce Marka Podwala „Kadiš pro Dąbrowu Białostockou“. Autor výstavou uctil

Americký malíř Mark Podwal při návštěvě své výstavy „Kadiš pro Dąbrowu Białostockou“.

památku obětí holokaustu z malého města ve východním Polsku, odkud pocházela jeho matka. Vernisáž se konala online 13. května a byla vysílána na YouTube kanálu Památníku Terezín.

Byla vydána výroční zpráva Památníku Terezín za rok 2020 v českém a anglickém jazyce.

Duben

Kvůli epidemii nemoci covid-19 se v Terezíně neuskutečnilo tradiční veřejné čtení jmen obětí šoa v rámci pietní akce Jom ha-šoa ve ha-gvura (Den šoa a hrdinství), které bylo plánováno na 8. dubna. Zástupci Památníku Terezín se proto zúčastnili online čtení jmen obětí nacistické genocidy Židů pořádaného Institutem Terezínské iniciativy.

15. 4.

Ve výstavních prostorách IV. dvora Malé pevnosti byla instalována výtvarná výstava „Pevnost 1980“ autorů Jiřího Sozanského, Ivana Bukovského, Petra Kováře, Zdeňka Berana, Lubomíra Janečky, Oldřicha Kulhánka a Ivana Dolejška.

Červen

10. 6.

V předsálí kina Muzea ghetta byla zahájena dokumentární výstava „Pasy pro život“ o skupině polských diplomatů a židovských aktivistů, která za druhé světové války ve Švýcarsku vyráběla falešné pasy latinskoamerických zemí, jež zachránily tisíce evropských Židů před holokaustem. Výstavu připravil Institut Pileckého se sídlem ve Varšavě.

21. 6.

Výstava fotografií „Mezi životem a smrtí – mezi světlem a tmou“ Miroslava Vavřína byla zahájena vernisáží v předsálí kina Malé pevnosti. Prezentovaným cyklem fotografií se autor vyrovnal s osudem vlastní rodiny během druhé světové války.

25. 6.

V pamětní síni v objektu bývalého Krankenrevíru v Malé pevnosti se konala vzpomínková akce u příležitosti 71. výročí popravky Milady Horákové a Dne památky obětí komunismu.

Červenec

15. 7.

Památník Terezín navštívil francouzský velvyslanec Alexis Dutertre, kterého doprovázel ředitel Francouzského institutu a kulturní rada francouzského velvyslanectví v České republice Luc Lévy.

16. 7.

U příležitosti zakončení své diplomatické mise v České republice zavítal do Památníku Terezín izraelský velvyslanec Daniel Meron s chotí.

Izraelský velvyslanec Daniel Meron při prohlídce Malé pevnosti.

Srpen

23. 8.

Návštěvu Památníku Terezín vykonal velvyslanec Indické republiky Hemant Kotalwar.

26. 8.

Památník Terezín navštívila velvyslankyně Rakouské republiky Bettina Kirnbauer.

29. 8.

Na Židovském hřbitově v Terezíně se uskutečnila tryzna Kever Avot za oběti nacistické genocidy Židů z českých zemí.

Vrchní zemský rabín Karol Efraim Sidon při tryzně Kever Avot na Židovském hřbitově.

Září

5. 9.

Po čtyřměsíčním odkladu způsobeném epidemií nemoci covid-19 se na Národním hřbitově konala tradiční Terezínská tryzna za účasti zástupců Senátu Parlamentu České republiky, Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, vlády České republiky, zastupitelských úřadů mnoha zemí a dalších hostů. Hlavní projev přednesl předseda Ústavního soudu České republiky Pavel Rychetský.

Terezínská tryzna 2021, hlavní projev předsedy Ústavního soudu České republiky Pavla Rychetského.

Terezínská tryzna 2021, kladení věnců na Národním hřbitově.

Před zahájením tryzny proběhlo na popravišti v Malé pevnosti kladení věnců k uctění památky obětí poslední popravy v terezínské policejní věznici dne 2. května 1945.

7. 9.

V kinosále Muzea ghetta se uskutečnilo slavnostní vyhlášení výsledků 27. ročníku literární a 25. ročníku výtvarné soutěže – Memoriálu Hany Greenfieldové – na téma „Když je třeba pomoci...“, kterou každoročně vyhlašuje Památník Terezín ve spolupráci s Terezínskou iniciativou. Součástí vyhlášení výsledků bylo také otevření výstavy výtvarných prací zaslanych do soutěže.

9. 9.

Vernisáží v předsálí kina Muzea ghetta byla zahájena dokumentární výstava německé novinářky a reportérky Hannelore Brenner-Wonschick s názvem „Děvčata z pokoje 28“ o životě nedobrovolných obyvatelk domova pro dívky v domě L 410 v terezínském ghettu.

Úvodní panel dokumentární výstavy „Děvčata z pokoje 28“.

14. 9.

Památník Terezín navštívila delegace Svobodného státu Sasko, kterou vedl vládní zmocněnec pro židovské záležitosti Thomas Feist.

16. 9.

V předsálí kina Malé pevnosti byla otevřena dokumentární výstava „Migrace a humanitární pomoc v Evropě (1919–1949)“ připravená v rámci mezinárodního projektu MIGRAID. Výstava se věnovala především osudům dětí a humanitární angažovanosti žen v evropských válkách a migračních krizích první poloviny 20. století.

Vernisáž dokumentární výstavy „Migrace a humanitární pomoc v Evropě (1919–1949)“.

20. 9.

Do Památníku Tereziín zavítala paní Lucy Hughes, zástupkyně velvyslance Velké Británie v České republice.

22. 9.

Památník Tereziín navštívil argentinský velvyslanec Roberto Alejandro Salafia.

Říjen

7. 10.

Na IV. dvoře Malé pevnosti proběhlo setkání s autory výstavy „Pevnost 1980“ Jiřím Sozanským, Ivanem Bukovským a Petrem Kovářem. Jeho součástí byla performance hongkongské umělkyně Loretty Lau s názvem „Distance“.

Setkání s autory výstavy „Pevnost 1980“.

Performance Loretty Lau „Distance“ na setkání s autory výstavy „Pevnost 1980“.

13. 10.

Ředitel Památníku Terezín Jan Roubínek se v Knihovně Václava Havla v Praze zúčastnil semináře o totalitarismu, který úzce souvisel s výstavou „Pevnost 1980“.

Listopad

1. 11. – 2. 11.

K 80. výročí vzniku terezínského ghetta uspořádal Památník Terezín mezinárodní vědeckou konferenci „Terezínské ghetto a policejní věznice Terezín v represivním systému okupační moci (1940–1945)“.

Snímek z mezinárodní vědecké konference „Terezínské ghetto a policejní věznice Terezín v represivním systému okupační moci (1940–1945)“.

3. 11.

Návštěvu Památníku Terezín vykonal turecký velvyslanec Egemen Bagis.

4. 11.

Nejvýznamnější akcí konanou u příležitosti osmdesátého výročí vzniku terezínského ghetta se stalo setkání bývalých vězňů ghetta, jejich rodinných příslušníků a dalších hostů v kinosále Muzea ghetta v Terezíně. Součástí programu bylo i představení dětské opery Brundibár v podání Dismanova rozhlasového dětského souboru.

Setkání bývalých vězňů terezínského ghetta a jejich rodinných příslušníků v kinosále Muzea ghetta.

Představení dětské opery Brundibár, které bylo součástí programu setkání bývalých vězňů terezínského ghetta.

24. 11.

Přesně v den osmdesátého výročí prvního židovského transportu do vznikajícího terezínského ghetta se uskutečnil symbolický „Pochod živých“. Po úvodních projevech přednesených před nádražím v Bohušovicích nad Ohří se několik stovek jeho účastníků vydalo se zapálenými svíčkami na cestu po trase, kterou se ubírali členové prvního transportu do ghetta. Pochod byl ukončen položením svíček a květin k pamětní desce u bývalé vlečky v Terezíně a krátkým kulturním programem.

Snímek z „Pochodu živých“, který se konal v den 80. výročí prvního židovského transportu do terezínského ghetta.

Kulturní program v cíli „Pochodu živých“ u pamětní desky vedle bývalé terezínské vlečky.

30. 11.

Památník Terezín navštívila paní Tami Kinberg, ředitelka památníku Beit Terezín v Izraeli.

Bylo vydáno dvojčíslo Terezińských listů 48–49/2020–2021.

Prosinec

2. 12.

V předsálí kina Malé pevnosti byla slavnostně zahájena prostorová instalace výtvarných prací studentů Střední školy obchodu a služeb Teplice s názvem „Terezín v srdci“.

Sestavila Dagmar Holzhammerová, Památník Terezín

TEREZÍNSKÉ LISTY 50/2022

SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí redakční rada ve složení:

doc. PhDr. Vojtěch Blodig, CSc.; Mgr. Michaela Dostálová; Miroslava Langhamerová;
PhDr. Marek Poloncarz; Mgr. Tomáš Raichl; PhDr. Ivana Rapavá, Ph.D.; Mgr. Tomáš Rieger;
PhDr. Jan Roubínek; Mgr. Jan Špringl; Mgr. Jan Vajskebr.

Grafická úprava: Petr Osvald s použitím obálky Milana Janáčka

Překlad resumé: Jan Valeška

Výkonný redaktor: Tomáš Raichl

Vydal Památník Terežín v roce 2022

Realizace Helena Osvaldová – Nakladatelství OSWALD, Praha

Náklad 450 kusů

ISBN 978-80-88052-31-9

© Památník Terežín, 2022